

Ble Norge et mykere samfunn i andre halvdel av 1100-tallet?

Mary-Ann Manninen
Masteroppgave i historie
Våren 2014
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Universitetet i Oslo

Forord

En stor takk til Jón Viðar Sigurðsson for både ideen til oppgaven, og for å ha vært en klippe av en veileder. Alltid tilgjengelig uansett hvor enn du var i verden, og alltid med gode råd når ting virket uoverkommelige. Din kjærlighet til faget har vært smittsom.

Mor og Far skal også ha en stor takk. Ikke bare for at jeg tidvis har kunnet sette bort barna til fostring hos dere, men også for at dere dro meg med til alt av gamle kirker, slott, museer og ruiner gjennom hele barndommen. Det har satt sine spor, og jeg er evig takknemlig.

Verdens fineste svigerforeldre har også vært til støtte når det har kokt rundt ørene. Når både mammaen og pappaen studerer er det fint for de minste å ha noen i nærheten som kan tilby havregrøt til frokost, hjemmestrikkede ullbukser og helgeturer.

Min kjære mann Terje. Takk for tålmodigheten og takk for kjærligheten. Uten deg hadde jeg aldri klart dette!

Mine to små kjærligheter Einar og Sofie fortjener en takk for å ha holdt ut med en mamma som har vært så mye i middelalderen. Dere gjør meg myk! Endelig er Mamma ferdig med leksene sine!

Horten, mai 2014.

Mary-Ann

Innholdsfortegnelse

Forord.....	iii
Innholdsfortegnelse	iv
Forkortelser	vii
 KAPITTEL 1 – INTRODUKSJON.....	1
Presentasjon	1
Bakgrunn.....	2
Historiografi.....	3
Kilder	3
Gammelnorsk homiliebok	4
Homiliebokens røtter	5
Lowerket	6
Sagaene.....	7
Struktur på oppgaven	8
 KAPITTEL 2 – KRISTEN KJÆRLIGHET I GAMMELNORSK HOMILIEBOK	10
Ydmykhet.....	11
Ære	15
Hovmod	16
Nestekjærighet	17
Sinne og hevntvang, begjær og ondt snakk.....	22
Barmhjertighet	25
Fasten.....	29
Almissen.....	31
 KAPITTEL 3 - FORMIDLING.....	36
Prestens rolle.....	37
Kirkesognet.....	39
Hjelpemidler	41
Gammelnorsk homiliebok	41
Allegorier	43

Analogier.....	43
Kirkerommet	44
Helgener til hjelp.....	46
Olav	48
Jomfru Maria	51
Stefanus	53
Mikael	56
Kristenrettene	58
Nestekjærlighet.....	60
Sinne og hevntvang, begjær og ondt snakk	60
Barmhjertighet.....	61
Faste.....	61
Almisser	62
Barneutbæring	62
Trellhold.....	64
KAPITTEL 4 – SAMFUNNSENDRINGER.....	67
Kongen som ideal.....	68
Norrøn ære	72
Konkurransen om makten	76
Laster i sagaene	78
Kirkens kamp mot lastene	81
Kirkens kamp for dydene.....	82
Barnas status endres.....	83
KAPITTEL 5 – SPOR AV KJÆRLIGHET	89
En oppmykning av samfunnet.....	90
Sluttanker	91
KILDER.....	93
Kilder	93
Oversatte kilder	93

Oppslagsverk/ordbøker	95
Litteratur	95
TABELL OVER INNHOLD I GAMMELNORSK HOMILIEBOK.....	103

Forkortelser

DN = Diplomatarium Norvegicum

FtL = Frostatingsloven

GnH = Gammelnorsk Homiliebok

GtL = Gulatingsloven

RN = Regesta Norvegica

Kapittel 1 – Introduksjon

Presentasjon

Store samfunnsendringer medfører også store endringer for menneskene i samfunnet. Med kristendommens fremvekst i Norge i tidlig middelalder ble menneskene nødt til å forholde seg til en ny gud, nye lover, nye morallover og en ny kultur. Dette kjenner vi fra historiebøkene. Hovedfokus har dreid seg om at den nye troen disiplinerte folket til lydighet,¹ historiker Arnved Nedkvitne hevder sågar at kirken ønsket et pasifisert samfunn der sosiale konflikter skulle overlates til den fremvoksende staten.² Men var endringene større enn dette? Hva med følelsesliv? Ble også følelsene endret? Og kan vi i så fall favne disse endringene? Jeg ønsker, som oppgavens tittel røper, å se om dette også medførte at Norge ble et mykere samfunn. Gav det kristne budskapet om kjærlighet samfunnet nye og mykere verdier?

Denne oppgaven har som mål å se på hva slags kjærlighetsverdier kirken formidlet i Norge i tidsrommet ca 1150 til ca 1200. Middelalderens svovelprekener har kanskje fått urettmessig stor plass i norsk historieskrivning. Særlig når man i Gammelnorsk homiliebooks prekener ser at *kjærlighet* nevnes oftere enn *synd*, og *himmelen* mer enn tre ganger så ofte som *helvete*. At kirken introduserte synden har fått stor plass i historien,³ men mindre er skrevet om kjærlighetsbudskapet. Syndsbegrepet som ble innført med kristendommen er viktig for å forstå mentaliteten i denne sammenhengen, men det er noe annet som også er viktig, og det er kjærligheten. Jeg vil arbeide med tre aspekter av den kristne kjærligheten og det er ydmykhet, nestekjærlighet og barmhjertighet.

Gjennom å se på prekener fra 1100-tallet, lovverk og sagaer som alle er skrevet på omtrentlig samme tid og som beskriver det gamle samfunnet, vil jeg se på verdiendringer i perioden. Jeg ønsker å foreta en diakron analyse av hvorvidt trosskiftet med alle sine endringer, og da særlig endringer av verdier og moral, førte til at den kristne kjærligheten fikk gjennomslag og førte til et skifte i menneskers mentalitet. Utgangspunktet mitt for

¹ Bagge 1998A, s 168; Holmsen 1961, s 220f.; Jón Viðar Sigurðsson 2008, s 75.

² Nedkvitne 2009, s 176ff.

³ Bagge 1998A, s 115; Jón Viðar Sigurðsson 2008, s 75; Nedkvitne 2009, s 166f.

denne oppgaven er at når et samfunn forandres, som det gjorde når landet ble kristnet, vil idealer, tankesett og væremåter også endre seg. Og med dette også kjærligheten.

Bakgrunn

På 1100-tallet var kristendommen kommet for å bli i Norge. Men det var nå, og ikke tidligere i møte med misjonærene, at den virkelige overgangen fra hedendom til kristendom begynte, altså etter at Norge offisielt var blitt et kristent rike. Dette hadde vært en langvarig prosess da kristendommen skal ha vært kjent for nordboerne allerede i folkevandringstiden, og det er mye som tyder på, tross kristningskongenes ofte legendariske blodige fremferder, at religionene har levd side ved side før kirken på 1100-tallet kunne konsolidere sin mektige stilling i samfunnet.

Kristningen av Norge var et samarbeidsprosjekt mellom konge og kirke. For kongen betød det en sikring av egen makt og for kirken betød det etablering av troen. Kongens oppgave var å være det samlende symbol for folket, mens kirken stod for å lære folket den nye måten å virke på både som gode kristne og som et samlet folk under kongen. I 1152/53 fikk Norge sitt første erkebispesete, og gjennom lovverkene og sitt samarbeid med kongemakten, kunne kirken nå befeste sin makt og stille større krav til sin nyvunne kristne menighet.

Samfunnet forandret seg sakte men omstendelig med fremveksten av kristendommen. Det gamle samfunnet var et kollektivt samfunn med en såkalt etnisk religion der man var opptatt av seg og sin egen gruppe, mens kristendommen brakte større fokus på individet, og var en universell religion alle mennesker kunne bli en del av, og med det fulgte omfattende endringer av verdier i samfunnet. Når det gjaldt etikken var æren og egeninteressen viktig i det norrøne samfunnet, mens kristendommen hadde ydmykhet og nestekjærlighet som nær sagt diametrale verdier.⁴

Tross de store motsetningene, så skapte mennesker overgangsformer mellom det gamle og nye.⁵ Selv om kristendommen var monoteistisk, så var treenigheten og de mange helgener og martyrer et viktig overgangsledd mellom gammel og ny tro.⁶ Prestene virket

⁴ Steinsland 2000, s 88-89.

⁵ Steinsland 2012, s 113.

⁶ Jón Viðar Sigurðsson 2003, s 92.

også som kulturformidlere mellom de to religionene,⁷ og ved å legge kirker på storgårder eller nær hedenske kultsteder, samt ved å legge enkelte kristne høytider og festdager til samme dager som de hedenske festdagene, viste kirken smidighet og lettet overgangen.⁸

Historiografi

Det finnes ingen forskning på dette feltet så dette blir nybrottsarbeid. Denne oppgaven er en kildestudie, og essensen i oppgaven er å se hvilke aspekter av kjærligheten kirken vektla, hvordan det ble formidlet, og til sist, hva resultatene av dette arbeidet ble.

Når det gjelder kjærligheten så har historiker Bjørn Bandlien i sin bok *Å finne den rette* fra 2001, sett nærmere på kjærlighet som fenomen i middelalderen, men denne bokens fokus har vært den romantiske kjærligheten i forbindelse med ekteskapet, noe som gjør at hans arbeid faller utenfor mitt tema. Han er derimot kort inne på noe av det samme jeg vil se nærmere på, nemlig om *følelsen* forandres med tiden. Han peker blant annet på at i nevnte periode, 1150-1250, ble nye kjærlighetshistorier fortalt i Norge og på Island, og påpeker at disse fortellingene førte med seg nye kjønnsroller, idealer, forventninger og realiteter og ikke minst en endring i mentalitet.⁹

Dette prosjektet vil forhåpentligvis presentere noe nytt i fagfeltet. Det er et idéhistorisk prosjekt der det kristne tankelivet er i fokus, men for at studiet skal ha noen reell verdi må jeg også se på nedslagsfeltet. Se hvordan de kristne ideer om kjærlighet ble mottatt. For å få gjennomført dette arbeidet må jeg dra veksler på en bred type litteratur.

Kilder

Jeg ønsker å bruke alle tilgjengelige kilder, der de mest sentrale er Gammelnorsk homiliebok, lovverket og sagaene. Homilieboken er den viktigste i idéhistorisk forstand, mens lovene vil vise hvordan budskapet ble satt i et system som ledet opp mot en kristen stat. Sagaene vil vise mentaliteten, både i det før-kristne samfunnet samt etter at kristendommen hadde fått

⁷ Jón Viðar Sigurðsson 2003, s 57.

⁸ Moseng et al. 2007, s 84.

⁹ Bandlien 2001, s 260ff.

fotfeste. Kilder som ikke er nevnt her, og som dukker opp i oppgaven, vil bli redegjort for der.

Gammelnorsk homiliebok¹⁰

I middelalderen var kirken den eneste autoritet på både tro og viten, med det menes at det var den som hadde kunnskapen "(...) om universet og menneskets plass i det, (...) og representerte det eneste ordnede system av kunnskap som fantes."¹¹ Den kristne religionen var basert på det skrevne ord. Kristendommen var også en kompleks *bokreligion* og i 1100-tallets Norden fantes ingen norrøn oversettelse av Bibelen, noe som medførte at det ble utarbeidet prekansamlinger for å bistå prestene i sin forkynnelse.¹² Det finnes to prekansamlinger bevart fra denne tiden i Norden, nemlig Gammelislandsk homiliebok og Gammelnorsk homiliebok.¹³ Hans Bekker-Nielsen uttrykker det godt da han fremholder at "[I]tteraturhistorisk er det vist mest tilfredsstillende at betrakte de to homilibøyer under ét som norrøn litteratur, især da deres indhold ikke er nationalt, men kirkeligt – altsaa snarere overnationalt."¹⁴ Jeg har derimot valgt å fokusere kun på det norske samfunnet og vil derfor bare benytte meg av den norske homilieboken.

Gammelnorsk homiliebok er en meget rikholdig kilde og vurderes til å ha blitt nedskrevet mellom 1200 og 1220,¹⁵ og regnes å være den eldste bevarte bok i Norge. Homilieboken er derimot avskrift av betydelig eldre tekster, kanskje allerede fra begynnelsen av 1100-tallet.¹⁶ Oddmund Hjelde hevder i sin avhandling om Gammelnorsk homiliebok, *Norsk preken i det 12. århundre*, at prekansamlingen kan sies å være representativ for norsk 1100-talls kirkelig litteratur.¹⁷

¹⁰ Jeg benytter her termen 'Gammelnorsk homiliebok' etter Astrid Salvesens oversettelse av 1971. Alternativer er Gamalnorsk homiliebok, Gamal norsk homiliebok eller Gammel norsk homiliebok.

¹¹ Bagge 1998A, s 88.

¹² Jón Viðar Sigurðsson 2003, s 61.

¹³ Disse er i dag oppbevart henholdsvis ved Kungliga Bibliotek i Stockholm og i Den Arnamagnæanske Samling ved Københavns Universitet. Disse to samlingene er fra samme tidsperiode og nært beslektet, blant annet har de elleve praktisk talt identiske prekener. De største forskjellene ligger i at den islandske homilieboken er mer omfattende, samt at den er tilfeldig satt sammen i motsetning til den norske, som er organisert etter kirkeåret.

¹⁴ Bekker-Nielsen 1965, s 20.

¹⁵ Gunnes 1971, s 9.

¹⁶ Bagge 2001, s 90.

¹⁷ Hjelde 1990, s 1.

Homilieboken er skrevet i Norge,¹⁸ men vi vet ikke hvem eller eventuelt hvor mange som skrev den.¹⁹ Boken har ingen tekster som i helhet stammer fra kirkefedrene, forfatteren har, i europeisk tradisjon, lent seg på fortolkninger av senere forfattere.²⁰ Av den islandske homiliebokens 56 prekener, er kun 16 av disse rene oversettelser av prekener fra Kontinentet, de andre er mer selvstendige arbeider der man har tilpasset lokale forhold.²¹ Vi må regne med at dette samsvarer med den norske homilieboken.

Gammelnorsk homiliebok har i tillegg en innledning av Alkuins morallære, som vi skal komme tilbake til, flere andre tekster. "Herrens bønn" er en forklaring av Fadervår, "Hellig Olavs liv og jærtegn" som man mener er forfattet av erkebiskop Øystein (d. 1188), er en dialog mellom en fortapt synders sjel og legeme i "Striden mellom legemet og sjelen", og til sist en preken som ikke hørte til den opprinnelige prekensamlingen men var blitt føyd til og kalt "Dommedag II".²²

Homiliebokens røtter

Kristendommen førte med seg en ny måte å tenke på, og for middelalderens lærde innebar dette at man vendte seg til de store tenkerne, oldtidens kirkefedre, og anså dette som en viktigere kilde til kunnskap og sannhet enn vanlige menneskers erfaringer.²³ Filolog Oddmund Hjelde gir i sin "Norsk preken i det 12. århundre" en nøye redegjørelse av hvordan middelalderens forkynnelse går tilbake til de latinske kirkefedrenes homiletiske²⁴ tradisjon.²⁵ Særlig Ambrosius (395-423), Hieronymus (347-419), Augustin (354-430) og Gregor den store (540-604) var viktige innflytelseskilder.

Av kirkefedrene var det Augustin som fikk størst innflytelse på ettertidens tanker om troen. Oddmund Hjelde's filologiske analyse av homilieboken peker på Augustins innflytelse i

¹⁸ Indrebø 1966, s 61. Hjelde 1990, s 1.

¹⁹ Ranveig Stokkeland ser nærmere på dette i sin artikkel "Skrivarproblemet i homilieboka" i Haugen & Ommundsen (red.) *Vår eldste bok*. s 115-129. Oslo: Novus forlag.

²⁰ Hjelde 1990, s 402.

²¹ Kolsrud 1958, s 209.

²² Gunnes 1971, 182-183.

²³ Bagge 2001, s 15.

²⁴ Homiletikk er læren om de kirkelige prekener.

²⁵ Hjelde 1990, s 18ff.

hele 19 av de 30 prekenene.²⁶ Augustin vektla at kirken skulle være en samfunnsbygger og en oppdragelsesanstalt, og at kjernen i det kristne liv var menneskets kjærlighet til Gud.²⁷

Med Romerrikets fall og de store folkevandringene gikk kirken inn i en kreativ tørke, og det ble ikke skapt noen ny teologi. Kirkefedrenes verker ble omarbeidet etter behov, men selve prekenkunsten hadde ingen utvikling. Det var først med Karl den store (768-814) det ble tatt grep for å forkynne tro og moral. Én ting kongen gjorde var å ansette Alkuin (ca 732-804) som leder for en hoffskole og han ble kongens religiøse veileder.²⁸ Skriftet, *Om dydene og lastene* er en håndbok i kristen moral på 26 korte kapitler. Denne homiletiske læren bygger også på kirkefedrene og Bibelen, og har vært en av homiliebokens kilder, der budskapet er sammenfallende.²⁹ Det som derimot skiller Alkuins tekst fra homiliebokens er hans totale fravær av allegorier, noe vi finner rikelig av i den norrøne teksten.

Lovverket

Lover er normative, de sier noe om hva som ønskes av samfunnet. I denne sammenheng er det især interessant der vi kan se spor av geistlig tenkning, men også fraværet av lover kan si noe om samfunnet. Selv om kongemakt og kirke ofte hadde felles interesser, var det de regionale tingene som tok den endelige avgjørelsen. Av denne grunn må det vurderes slik at forholdet mellom lovene og realitet ikke kan ha stått langt fra hverandre. Denne oppgaven vil ta for seg landskapslovene som helhet, men kristenrettene vil naturlig nok bli vektlagt.

De gamle kristenrettene som vi finner i landskapslovene skal alle ifølge Snorre Sturluson (1178/79-1241) stamme fra Olav den hellige (995-1030) med hjelp fra blant annet biskop Grimkjell. Kongens mål med lovene var å "(...) avskaffe hedenskap og gamle sedvaner, som han mente var imot kristendommen. Til slutt samtykte bøndene i de lovene kongen satte."³⁰ De gamle landskapslovene blir ofte naturlig nok kategorisert etter landsdel. Dette er i og for seg interessant, men i denne sammenheng er det mer fruktbart å se på datering av disse kristenrettene for å kunne se en utvikling fra det hedenske til det kristne. Jeg kommer til å basere bruken av kristenrettene på filolog Magnus Rindals slutninger. Hans analyser viser at Borgartingslovens kristenrett er den eldste av de fire, fulgt av Eidsivatinglovens.

²⁶ Hjelde 1990, passim. Gjelder prekener nr 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 14, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 30.

²⁷ Eriksen 2000, s 123.

²⁸ Gunnes 1971, s 10.

²⁹ Hjelde 1990, s 9.

³⁰ Olav den helliges saga (første del), s 242.

Gulatingssloven, som ofte er blitt ansett for å være den eldste, setter Rindal som nummer tre, etterfulgt av Frostatingsloven som den yngste.³¹ Kristenrettene i Frostatingsloven antas å være fra slutten av 1100-tallet,³² og vil kunne si noe om kirkens politikk og endringer i forhold til de eldre lovene da denne er sterkt preget av kanonistikken. Jeg vil konsentrere meg om Gulatingssloven og Frostatingsloven i denne oppgaven, men også de to andre vil bli nevnt.

Sagaene

Jeg har benyttet flere typer sagaer, og det er 1100-tallssagaer som får mest oppmerksomhet i denne oppgaven. Sagaene Heimskringla som ble skrevet av Snorre, og favner de norske kongers historie fra Ynglingeætten til Magnus Erlingsson (1156-1184). Dette verket ble nedskrevet på begynnelsen av 1200-tallet, men Snorres bruk av blant annet kvad fra før-skriftlig tid som kilder gjør hans historier troverdige. Kvadenes strenge rytmer og komposisjonsform hadde sikret overleveringer gjennom generasjoner.³³

Av samtidssagaer har Sverres saga fått størst plass. Første del av denne sagaen er ifølge sagaens eget forord skrevet av abbed Karl Jonsson under oppsyn av kong Sverres (1150-1202) selv, og ble kalt Gryla. Resten av sagaen ble ifølge forordet skrevet "(...) av menn som mintes disse hendingsene, som de sjøl hadde sett eller hørt, og noen av dem hadde vært med konge Sverre i kampene."³⁴

Når det gjelder islendingesagaene er disse ikke bare svært spennende og underholdende, de gir også mye informasjon. Argumenter for å kunne bruke de islandske sagaene på norske forhold springer ut fra det nære forholdet mellom landene i perioden. Sagaenes handlinger utspiller seg ofte også i begge land.³⁵ Argumenter mot å bruke sagaene kan være at de er skrevet lenge etter hendelsene de omtaler, og at dette da gir et lite troverdig bilde av hendelsene. Historiker Sverre Bagge minner da om at islendingesagaene helhetsbilder er mer troverdige enn detaljopplysninger. Videre viser han også at det er flere sagaer som alle gir samme mønster, og at de gir et bedre bilde av idealer og normer enn

³¹ Rindal 2004, s 134.

³² FtL, s XXXI.

³³ Hødnebo 1979, s X.

³⁴ Sverres saga, s 21.

³⁵ For eksempel Egilssoga, Soga om Gisle Sursson og Soga om laksdølane.

reelle hendelser.³⁶ Historiker Jón Viðar Sigurðsson supplerer dette med å vise til at det er svært lite sannsynlig at et knippe forfattere på 1200-tallet skal ha avtalt hvordan sagatiden skulle beskrives, før de skrev de ulike sagaene.³⁷ Bagge mener sagaene kan gi viktig informasjon om "(...) brytninger i normer og holdninger og i menneskers sinn eller "mentalitet" i perioden da en landsomfattende kirke og en landsomfattende kongemakt ble etablert."³⁸ Og det er med dette som utgangspunkt at islendingesagaene får en plass mot slutten av denne oppgaven. Sagaene kan gi et godt blikk for hva som skjedde lenger ned i samfunnet, kongene representerte ikke gjennomsnittet. I mangelen på norske kilder har jeg valgt å se til de islandske sagaene for å få en idé om hvordan mentaliteten også kan ha vært i Norge.

Struktur på oppgaven

Strukturering av oppgaven har tatt tid, men jeg føler meg nå rimelig sikker på at det jeg har landet på her vil være den beste måten å få formidlet mine funn. Kapittel 2, 3 og 4 er hovedkapitler.

I kapittel 2 ser jeg nærmere på verdiene som ble presentert av kirken gjennom prekenene i Gammelnorsk homiliebok. Kapitlene er inndelt etter de tre dydene som bilde på kjærlighet, nemlig ydmykhet, nestekjærlighet og barmhjertighet.

Kapittel 3 viser hva slags kanaler kirken hadde *i tillegg til* homilieboken. Her er det naturlig nok presten som får oppmerksomhet først, da han var den viktigste brikken i å få formidlet budskapet. Presten hadde også sine hjelpemidler i form av litterære allegorier og analogier, samt at kirkerommet selv var bygd med tanke på opplæring. Vi skal også se på hvordan helgenene virket som formidlere av det kristne kjærlighetsbudskapet, og til slutt i kapittelet vil vi se på hvordan mye av budskapet ble lovfestet i kristenrettene.

Det siste hovedkapittelet er viet til kirkens nedslagsfelt og kildene hentes i sagalitteraturen. Her skal vi se hvordan kongemakten tok til seg de nye verdiene, og hvordan de som kristne forholdt seg til de gamle. Særlig æren får oppmerksomhet her. Til sist i kapittelet ser vi hvordan kirken vant frem i sin kamp mot lastene og for dydene, samtidig

³⁶ Bagge 1992A, s 9.

³⁷ Jón Viðar Sigurðsson 1993, s 30.

³⁸ Bagge 1998A, s 13.

som jeg søker å se på hvordan foreldrene så på sine barn i lys av kirkens arbeid må ha gjort noe med følelsene for barna.

I oppgavens siste kapittel vil jeg gi en kort oppsummering av mine funn. Samtidig som jeg trekker tråder gjennom oppgaven og forsøker å gi et oppsummerende svar på oppgavens tittelspørsmål.

Kapittel 2 – Kristen kjærlighet i Gammelnorsk homiliebok

”Med ydmykhetens fottrinn skal vi stige opp til himmelens høyder, for i ydmykhet og ikke i hovmod lærer vi den opphøyede Gud å kjenne.”³⁹

- Alkuin.

”Og dersom noen spør hvem ens neste er, så skal han vite at hvert kristent menneske med rette kalles ens neste. For alle blir vi helliggjort ved Guds sønns dåp, for at vi i fullkommen kjærlighet kan være åndelige brødre.”⁴⁰

- Alkuin.

”Det er i sannhet en from gjerning når vi hjelper andre med de ting som vår himmelske far ved sin miskunn har gitt oss. For det er mange som ikke har noen rikdom verken på jord, verken gull eller sølv eller andre rikdommer, og denne fattigdommen skal vi lindre med den rikdom Herren vår har skjenket oss.”⁴¹

- Alkuin.

De greske filosofene brukte ordet *eros* for å vise til en sanselig kjærlighet, og om vi ser til Det nye testamentet finner vi flere ord som beskriver kjærlighet, *filia* som viser til vennskapet, og *agape* som er Guds kjærlighet til mennesket. Augustin, den av kirkefedrene som mest gav middelalderkirken sitt preg,⁴² fremhevet det etiske kjærlighetsidealet *caritas*, som omhandlet Guds kjærlighet til mennesket og menneskets kjærlighet til Gud, i motsetning til *cupiditas*, som var kjærlighet til det materielle og seg selv.⁴³ Også Alkuin viderefører dette synet på kjærligheten.⁴⁴ I hans *Om dydene og lastene*, ser man at kjærligheten har stor plass og at den stadig settes opp mot verdslige gleder. Bibelen forteller at Gud hadde gitt sin sønn for å vise sin kjærlighet til mennesket.⁴⁵ Augustin hevdet at det som manet mennesket til kjærlighet, var viten om at Gud elsket oss først ved å ofre sin sønn.⁴⁶

Hva slags kjærlighet var det så Alkuin formidlet? Kirkens budskap blir tydelig der han beskrev kjærlighetsbudet som det høyeste av Guds bud, men at det var et annet bud som var jevnbyrdig, nemlig budet om at man skulle elske sin neste som seg selv. Til sammen

³⁹ GnH, s 24.

⁴⁰ GnH, s 20.

⁴¹ GnH, s 30f.

⁴² Amadou 2012, s 37; Eriksen 2000, s 290; Hjelde 1990, s 20.

⁴³ Amadou 2012, s 124; Dahl 1974, s 85.

⁴⁴ Johnsen 1948, s 272f.

⁴⁵ Joh 3,16.; 1 Joh 4,9-16.; Rom 8,3.

⁴⁶ Hjelde 1990, s 430.

samlet disse to budene «(...) hele loven og profetens lære».⁴⁷ Med andre ord var nestekjærligheten det viktigste. Noe som var tett sammenvevd med nestekjærligheten var barmhjertighet. Dette ble ansett som det "(...) mest verdifulle av alle gode gjerninger(...)",⁴⁸ fordi Gud viste mennesket barmhjertighet, skulle mennesket også vise sin neste det samme. Så langt har vi altså to former for kjærlighet, nemlig nestekjærlighet og barmhjertighet. Men det er også ytterligere en form for kjærlighet som er viktig, og det er ydmykheten. For å forstå hvorfor ydmykheten gir et bilde på kjærlighet må man også vite at dens motsats, hovmodet, var et bilde på at man satte seg selv over Gud. Når man påtok seg selv ære for nestekjærlige og barmhjertige gjerninger, mistet "(...) en det en hadde ervervet ved kjærlighet."⁴⁹ Med andre ord var det å vise Gud ydmykhet en måte å vise ham kjærlighet på. At Jesus hadde fornedret seg og tatt kroppslig form, viste både hans kjærlighet til menneskene og ydmykhet ovenfor Guds skaperverk. Uten ydmykhet og kjærlighet til Gud kunne man altså verken utøve nestekjærlighet eller barmhjertighet.

Disse egenskapene var svært sentrale i kirkens budskap, og det interessante er at de alle bunner i nettopp kjærlighet. Jeg vil forsøke å vise hvorfor akkurat disse tre begrepene gir et bilde av kjærlighetsverdiene som ble prediket, og det er naturlig å starte med betingelsen for kristen kjærlighet, nemlig ydmykheten.

Ydmykhet

Omkring år 400 skrev Augustin boken *Bekjennelser*. Han beskriver at han allerede som barn ble fortalt om den ydmyke Gud som forbarmet seg over de hovmodige menneskene.⁵⁰ Videre i boken forteller han mye om hvordan Gud stod imot de stolte og hovmodige, mens han gav nåde til de ydmyke.⁵¹ Rundt fire hundre år senere skulle Alkuin videreføre det samme budskapet ved å fortelle at "(...) når Gud lot seg ydmyke for å frelse oss, skulle ikke mennesket da skamme seg over å være hovmodig? Jo lavere et menneske bøyer seg i ydmykhet, desto mer vinner han i heder; den som er ydmyk, vil bli opphøyet til ære."⁵²

⁴⁷ GnH, s 19f.

⁴⁸ GnH, s 22.

⁴⁹ GnH, s 37.

⁵⁰ Bekjennelser, I;11.

⁵¹ Bekjennelser, VII;9, X;36.

⁵² GnH, s 24f.

Selve ordet *ydmuk* kommer fra det norrøne *auðmjúkr* som betyr "som lett blir mjuk".⁵³ Det å være myk var ikke ansett som en god egenskap i det norrøne samfunnet, der den harde modige krigeren og høvdingen var samfunnsidealet. At dette nye idealet møtte motbør i det norrøne samfunnet er kanskje selvfølgelig. Dette er noe som vil bli utdypet senere i oppgaven. For norrøn tro og kristen tro hadde mange store forskjeller. Viktig i dette henseendet var den kristne tanken om at alle var like mye verd, og det personlige forholdet til troen hver enkelt hadde. De enfoldige kunne være like sterke i troen som de lærde, det viktigste var at man vedkjente seg troen og vendte seg til Herren.⁵⁴ Den hedenske troen var immanent, dennesidig, noe som betød at man var opptatt av hva som skjedde i denne verden. Kristendommen derimot var transcendent, noe som medførte at Gud var en ikke-sansbar figur, og at gjerninger man utførte i dette livet, ville betale seg i det neste, himmelske, livet. Så selv om kristendommen var et fellesskap man ble innlemmet i, var det samtidig større krav til hvert enkelt individ om riktig levevei, da målet med det kristne livet ikke var dagen i dag, men at man skulle høste belønning, eller straff, i det neste livet.

Da Gud sendte sin sønn til jorden,⁵⁵ viste Jesus sin ydmykhet ved at han lot seg bli født av fattige foreldre, gikk fattig kledd blant menneskene på jorden og siden lot seg korsfeste. Bibelen forteller også om hans ydmyke handlinger som at han vasket sine disiplers føtter og hans omgang med syke og kriminelle. Alt dette gjorde han av kjærlighet til menneskene, og slik var ydmykheten og kjærligheten nært knyttet sammen i kristendommen. Alle Jesu gjerninger på jorden skulle virke som forbilde for menneskene, og det å følge hans ydmyke sti, var å vise kjærlighet til både Gud og mann.

Der ydmykheten i det hedenske samfunnet hadde blitt ansett som tegn på trelssinn,⁵⁶ var dette altså nå det ypperste av kristne egenskaper. Nå gav det ære å være ydmyk for når man underkastet seg Gud, viste man seg verdig av hans kjærlighet. Krav om ydmykhet gjaldt alle på jorden, fra treller til biskoper.

Noe helt nytt kristendommen brakte på banen, var som nevnt synden. Menneskets første synd var da Adam og Evas lot seg friste av djevelen, og unnlot å underkaste seg Guds ord. Deres hovmod førte til utkastelse fra paradiset, og at menneskene skulle straffes med

⁵³ Caprona, s 830.

⁵⁴ Hjelde 1995, s 122.

⁵⁵ Denne oppgaven vil operere med en enkel tredeling av treenigheten, slik homilieboken gjør det, men vil utover det ikke gå nærmere inn på det trinitariske problem.

⁵⁶ Hovstad 1948, s 184. Steinsland 2000, s 40.

arvesynden, men med denne synden fikk også mennesket fri vilje til å unngå djevelens fristelser og ta imot Guds frelse. I det norrøne samfunnet hadde *skammen* virket som straff om ens handlinger ble dårlig mottatt i samfunnet. Men med kristendommen var det ikke lenger ens medmennesker som dømte, men hver og en måtte selv svare til Gud for sine handlinger, et eksempel på kristendommens individualisering. Disse handlingene ville igjen avgjøre ens videre skjebne i det neste liv. Man kunne gjøre bot for sine synder på ulikt vis som for eksempel gjennom faste, bønn, anger og skrifte.

Av homiliebokens tretti prekener, rammer de elleve første om julens festsyklus, fra den første juleprekenen, til Maria renselse ved 40. dag jul. Det kan se ut til at julen var en tid for ydmykhet og ettertanke da alle disse prekenene appellerer til ydmykhet og frykt for hovmodet. Til sammen inneholder tjueto prekener i samlingen ord om ydmykhet og hovmod. Ydmykheten har altså en fremtredende plass, og Jesu gjerninger står som ideal for dette sinnelaget. Jesu frelsesgjerninger kunne med ydmykhet som hjelpemiddel, rette opp Adams skadeverk som hadde ført til fordrivelse fra paradiset.⁵⁷ Dette stod i sterk kontrast til det norrøne hovmodet som fulgte med æressamfunnet, og det advares stadig mot denne egenskapen, som var en av hovedsyndene. Men før vi ser nærmere på hovmodet skal vi se på hvilken rolle Jesus spilte som mønster til etterfølgelse.

I hele homiliesamlingen vises det stadig til Jesu liv, der hans gjerninger skal virke som moralske forbilder,⁵⁸ og det er særlig som et ideal for ydmykhet at han fremstilles. For det første lot han seg fødes av fattige foreldre og tok selv menneskelig drakt. Videre fortelles det at han "(...) ikke var kledt i kongelig skrud, han red på et alminnelig esel, og gav sine tjenere et eksempel på ydmykhet."⁵⁹ At den allmektige Herren lot seg korsfeste og overgav seg til døden, alt for å løse menneskeheten fra synd, viser også et eksempel på ydmykhet. Frelsheshistorisk symboliserte denne korsfestelsen at Jesus "(...) i ydmykhet gjorde bot for den synd som Adam begikk i hovmod."⁶⁰ At Jesus tok en jordisk skikkelse har en tropologisk, moralsk, betydning, da denne menneskeskikkelsen Jesus skulle være et eksempel for det ydmyke og nestekjærlige menneske. Slik han hadde tatt menneskelig form, skulle mennesket også huske at vi alle var skapt av jord. Jesus som ideal vises også i prekenen for *Palmesøndag*, der det forklares at han gav oss "(...) alle de eksempler på ydmykhet og

⁵⁷ Hjelde 1990, s 140.

⁵⁸ GnH, preken 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28.

⁵⁹ GnH, s 117.

⁶⁰ GnH, s 55. Hjelde 1990, s 140.

tålmod som vi må etterligne, hvis vi vil bli hans lemmer.”⁶¹ En annen preken forteller at Jesu viste ”(...) kjærlighet og ydmykhet da han ikledde seg det menneskelige legemet, slik skal vi også under alle forhold vise kjærlighet og ydmykhet, og tenke på at vi er skapt av jord og skal vende tilbake til jorden.”⁶² Homilieboken understreker også at Herrens kjærlighet og ydmykhet var så stor at han overga seg til døden for menneskenes skyld.⁶³

Homilieboken inneholder mange ulike henvisninger til ydmykheten. I prekenen for Palmesøndag finnes en direkte oppfordring til hva som ønskes av de kristne; ”Hvis vi med et ydmykt og tålmodig sinnelag minnes hans lidelse, blir vi verdige til å glede oss over hans ærerike oppstandelse. I sin lidelse viste Herren oss alle de eksempler på ydmykhet og tålmod som vi må etterligne, hvis vi vil bli hans lemmer.”⁶⁴ I andre prekener henstilles det om å være som Herren, da han var både mild og ydmyk av hjerte.⁶⁵ I *Stavkirkeprekenen* møter vi en allegorisk fortolkning. Her er det golvplankene som ”(...) gjør seg selv ringe, selv om de blir æret. Jo mer de blir tråkket på, desto mer bærer de kristenfolket.”⁶⁶ Videre sies det at man ikke skal skamme seg ved å bli fornedret av andre mennesker og å lide overlast, golvplankene viser at de som utholder dette er lydige, tålmodige og ydmyke.

Et annet sentralt allegorisk symbol for ydmykheten i Gammelnorsk homiliebok, er barnet. I prekenen *De uskyldige barn*, fortelles historien fra Matteusevangeliet om kong Herodes som utstedte ordre om å drepe alle guttebarn da han hadde fått bud om at en ny konge var født. Homilieboken forteller at det bare var de uskyldige og ydmyke som kunne bli Guds martyrer, og oppfordrer menigheten til rett livsførsel ved å fortelle at om ”(...) dere ikke fornedrer dere og blir uskyldige som barn, vil dere ikke komme inn i himlenes rike.”⁶⁷ Senere i prekenen bruker Herren guttebarnet på to år som bilde det perfekte mennesket i visdom og gode gjerninger, mens de yngre barna symboliserer de ulærde og enfoldige, men samtidig rette i tro. I prekenen reises et tenkt motargument i at disse barna ikke har noen forstand, og at noen av dem ikke en gang kan snakke. Svaret hentes fra Matteus 18,1-4, og forteller at Herren en gang fikk spørsmål av sine disipler om hvem som var den største i himmelens rike, og svarte ved å ta tak i en liten gutt og forklare at denne verken bar nag,

⁶¹ GnH, s 85.

⁶² GnH, s 61.

⁶³ GnH, s 48, 60, 75, 85, 87, 107f, 109, 117.

⁶⁴ GnH, s 85.

⁶⁵ GnH, s 75, 78.

⁶⁶ GnH, s 101.

⁶⁷ GnH, s 62.

nærte begjær eller sa annet enn han mente, og de som var enkle og troskyldige som denne gutten, ville få plass i himmelen.⁶⁸ I prekenen for *Allehelgensdag* avsluttes dette bibelverset ved at man gjentar det Herren sa om at den "(...) som fornedret seg som en liten gutt, han vil bli stor i himlenes rike.",⁶⁹ slik vi så i *De uskyldige barn*. I neste preken, *Herrens omskjærelse*, billedliggjøres dette poenget ytterligere anagogisk ved at man forteller at barn i tidligere år ble båret inn i Jerusalems tempel, som et symbol på at de ydmyke skulle tre inn i himmelen.⁷⁰

En del av ydmykhetsidealet var også det å tåle urett. I prekenen *St. Johannes og de andre evangelistene* lærer vi at om vi med tålmodighet skal tåle vår nestes onde gjerninger mot oss selv.⁷¹ Eksempler på å tåle vår nestes urett ser vi i historiene om Jesus og i prekenen om Stefanus som vi skal se nærmere på i kapittel 3.

Ære

Vi nevnte innledningsvis at ydmykhet var den fremste kristne egenskapen, og at å vise seg ydmyk for Herren gav ære. Dette synet ser vi også i homilieboken. Det oppfordres til å heve sine tanker til den himmelske ære og belønningen for gode gjerninger som venter der.⁷² Prekenen *Jomfru Maria* handler mye om ære, og det berettes at til tross for alle de gode egenskapene hun hadde fått av Gud "(...) verdsatte hun ikke seg selv høyt, tvert imot ble hun mer og mer ydmyk i sin adferd, jo mer ære Gud viste henne."⁷³ I samme preken står også skrevet at hun "(...) vernet i ydmykhet så vel om sine dyder, at hun aldri ble skadet av hovmod, og sa at hun hadde fått nyte godt av sin ydmykhet, fordi Gud hadde gitt henne så stor ære."⁷⁴

For å vise visualisere hva æren er, ser vi i *Stavkirkeprekenen* at taket er bilde på de som løfter blikket fra det jordiske og opp mot den himmelske ære.⁷⁵ Og dette er gjennomgående for homilieboken, det kan se ut til at æren er reservert Gud og de som har gjort store gjerninger på jorden. I en annen preken vises det til at Gud har "(...) gitt oss de

⁶⁸ GnH, s 63f.

⁶⁹ GnH, s 126.

⁷⁰ GnH, s 65.

⁷¹ GnH, s 61.

⁷² GnH, s 61.

⁷³ GnH, s 112.

⁷⁴ GnH, s 115. Se også s 112.

⁷⁵ GnH, s 102.

hellige, avdøde fedrenes eksempler, for at vi kan forbedre oss ved dem; vi etterligner deres gode gjerninger, når vi ser hvilken ære de rettferdige har fått del i på grunn av sin møye.”⁷⁶ For æren beskrives som himmelsk,⁷⁷ og man skal gi Gud æren for sine gjerninger.⁷⁸ Alle ens barmhjertige og nestekjærlige gjerninger skulle man gjøre i ydmyk kjærlighet og i ære til Gud, slik ble man verdig til hans kjærlighet.

Hovmod

I tråd med tidens syn på synd kalte Alkuin hovmodet den verste av alle laster og djevelens største synd,⁷⁹ mens Oddmund Hjelde i sine studier av homilieboken refererer til den som dronningen av alle hovedsynder.⁸⁰ Når homilieboken snakker om hovedsynder, er alltid hovmod en av de syndene det advares mot,⁸¹ og i en av prekenene uttrykkes det som at selvtilfredshetens vind ikke skal blåse over oss, eller vreden synkverve⁸² oss.⁸³ I prekenen *Epifani I* lignes Gud med en håndverker som river ned hovmod og bygger opp ydmykhet.⁸⁴ Videre i samme preken advares man mot å selv ta æren for sine gode gjerninger, fordi det bare er Guds miskunn som virker gjennom en, og dermed Gud som skal ha æren.⁸⁵ En lignende ordlyd finner vi også i prekenen for *Palmesøndag*, der det formenes mot å rose seg av egne gjerninger, hvorpå det følger en lignelse til Judas som hadde gått seg vill og blitt fortapt til tross for at han hadde vært merket med apostlenes verdighet.⁸⁶ Et interessant avsnitt i denne prekenen forteller at menneskene, i sitt overmott, i stedet for å godta rettferdig dom fra andre søker beskyttelse hos de mektige slik at de kan gi støtte *mot* lovene.

Jesus, og Stefanus som vi skal komme tilbake til i neste kapittel, dras frem som eksempel på de som godtok en urettferdig straff og bad for sine uvenner.⁸⁷ Her advares det altså mot hovmodet, og vises til eksempler på det ydmyke. Homilieboken bruker mye tid på

⁷⁶ GnH, s 93. Se også s 63. Oddmund Hjelde anser disse ”avdøde fedrenes eksempler” til å dreie seg om helgenene som er omtalt i kristenretten. Hjelde 1990, s 262.

⁷⁷ GnH, s 57, 61, 66, 102, 116, 142.

⁷⁸ GnH, s 55, 71, 115.

⁷⁹ GnH, s 37, 40.

⁸⁰ Hjelde 1990, s 265.

⁸¹ GnH, s 49 og 95.

⁸² Blende, forville.

⁸³ GnH, s 53.

⁸⁴ GnH, s 69.

⁸⁵ GnH, s 71.

⁸⁶ GnH, s 87.

⁸⁷ GnH, s 56-59, 86.

å formane mot hovmodet, og det vises til at det var nettopp denne synden som var årsaken til englenes fall,⁸⁸ og at mennesket i sitt overmot sørget for sin egen fordrivelse fra paradiset.⁸⁹ I prekenen *Epifani II*, ser vi også at hovmodet kobles til "(...) begjær etter de synlige ting (...)", og at veien tilbake til paradiset må nås med ydmykhet, lydighet og avkall på verdslige gleder.⁹⁰ Både Jesus og Stefanus var ydmyke og seiret over synden, og måten de gjorde dette på, var å elske sin neste.

Nestekjærlighet

Kristen nestekjærlighet handler om å elske sine medmennesker, slik som Gud elsker menneskene. Noe av det mest sentrale for kirken i middelalderen var idealet om denne allmenne nestekjærligheten. Tanken om at alle var brødre og søstre, var en av årsakene til troens suksess og fremvekst, og humaniteten var høyt verdsatt. Det kristne menneskesynet satte enkeltmennesket i fokus. Nå var hvert eneste menneske Guds barn, helt uavhengig av stand, sosial status, kjønn eller alder. Med den nye troen var det nå opp til hvert enkelt individ å ta avgjørelser vedrørende hva som var rett og galt. Der de gamle norrøne gudene ikke hadde skilt mellom godt og ondt var det nå en ny gud som skulle dømme hver enkelts gjerninger ved livets slutt.

Budet om nestekjærlighet var som sagt svært viktig for kirken, men på samme side var det å hevne urett, gjenopprette ære og vokte sitt gode navn var en vesentlig del av den norrøne kulturen og væremåten. Der man tidligere hadde hatt familie, ætt og frender man sørget for, var det nå slik at man også skulle vise godhet og kjærlighet ovenfor ukjente, de av lavere status og ikke minst sine fiender. Dette vil vi senere se brøt med æresidealet. Dette kapittelet skal se hvordan kirken angrep dette problemet og hvordan det kristne budet om nestekjærlighet ble mottatt.

Augustins syn på nestekjærligheten var komplekst, men i *Bekjennelser* skrev han at Gud hadde gitt retningslinjene for hvor man skulle rette sin kjærlighet, og at man ikke bare skulle elske ham, men også sin neste.⁹¹ Dette betød at man ønsket det samme for sin neste

⁸⁸ GnH, s 49, 75, 120.

⁸⁹ GnH, s 47, 53, 55, 73f, 75, 80, 82, 104, 134.

⁹⁰ GnH, s 74.

⁹¹ Bekjennelser, X;37.

som seg selv, og man ønsket å dele den himmelske kjærligheten med sin neste.⁹² Vissheten om Guds kjærlighet var det som skulle inspirere til denne kjærligheten. Denne nestekjærligheten gjenspeiles også i kirkens ti bud. De tre første budene handler om kjærlighet til Gud, mens de påfølgende syv handler om hvordan vi skal elske og respektere vår neste.

Leser man i homilieboken, ser man raskt at ens *neste* ikke bare var frender og venner, men også fremmede og fiender. En meget detaljert oversikt finner vi i en av samlingens moralprekener, der det manes til at man først skal hjelpe sin far og mor, deretter sine barn, søsken og nærmeste frender, og til sist alle en ikke var i slekt med, så langt man hadde mulighet til det.⁹³ Men, i prekenen *Herrens omskjærelse*, advares det også mot den blinde kjærligheten til sin neste. Man skulle ikke elske sine venner så høyt at man aksepterte deres onde gjerninger, for om man forledet noen til synd, var man selv en som syndet.⁹⁴ Det handlet i det hele om å finne en balanse i det at prekenene advarte også mot å glemme Gud på grunn av våre neste, men heller ikke forlate våre neste på grunn av Gud.⁹⁵

Som vi så i kapittelet om ydmykhet, i prekenen *De uskyldige barn*, ble det fortalt om den gangen Jesus forklarte disiplene hvem som var størst i himmelens rike. Dette gjorde han ved å peke på en liten gutt og forklare at gutten ikke bar nag selv om han ble sint, han begjærte ikke vakre kvinner og han tenkte ikke annet enn det han sa, og "(...) slik skal heller ikke dere komme inn i himlenes rike, dersom dere ikke bli (sic) like enkle og troskyldige som denne gutten."⁹⁶ Idealet var med andre ord å ikke bære nag og være langsint, ikke begjære det annet kjønn og ikke tale falskt. Og fordi barnet ikke hadde disse lastene, var han ren av sinn og fullkommen i lærdom og gode gjerninger.⁹⁷

Augustin anså at den som hevnet seg på andre, skadet sitt eget hjerte ved å la seg opphisse av hatet.⁹⁸ Den eneste vreden som var fri for synd, var den man følte om man selv handlet galt, eller om andre syndet, for da var sinnet rettferdig. Å la seg bli sint og ønske hevn, var det samme som å selv bli beseiret av ondskapen.⁹⁹ Der det norrøne samfunnet løste konflikter med hevn for å gjenskape maktbalanser, var den kristne tanken at straff ville

⁹² Eriksen, 2000, s 298f.

⁹³ GnH, s 94.

⁹⁴ GnH, s 67.

⁹⁵ GnH, s 55, 67.

⁹⁶ GnH, s 64. Mat 18, 2-4.

⁹⁷ GnH, s 63.

⁹⁸ Bekjennelser I;18.

⁹⁹ GnH, s 38.

gjøre synderen til et bedre menneske,¹⁰⁰ samt å sette et eksempel slik at andre ikke begikk samme synd.¹⁰¹

Noe som stod i sterk kontrast til nestekjærligheten var begjæret. Dette kunne være seg begjær etter en person, begjær etter gods og gull eller begjær etter å opphøye seg selv. I begjæret lå egenkjærligheten, og dette var langt fra målet om det kontemplative liv der målet var å overskride de overfladiske jordiske gledene. Avhold fra de kroppslige var koblet til det å frigjøre sjelen fra det jordiske, og synden dreide seg ikke om det kroppslige, men at begjæret og lysten ledet tankene vekk fra Gud.¹⁰² Begjær dreide seg dog ikke utelukkende om det legemlige, det kunne også være begjær etter rikdom og høy ære, slik at man hevet seg selv over andre, noe som stod langt fra budet om nestekjærlighet. Selv begjær etter visdom kunne være syndig, da det å tro at man trengte annet enn å ære Guds bud var tegn på hovmod.¹⁰³ Fasten, som vi skal se nærmere på senere, ble også ansett som et middel til å tøyse begjær, og særlig det seksuelle.¹⁰⁴

Baktalelse og ondt snakk om andre var et tegn på misunnelse, noe som var en egenskap som slukket kjærligheten.¹⁰⁵ Da Eva i Paradis hadde hørt på slangen, trodde hun på alle hans løgner og brakte de videre til Adam. På den måten fôr hun med usannheter, og paradiset ble tapt for menneskene. Hos kirkefedrene ble den rene ydmyke Maria stilt opp mot den snakkesalige og syndefulle Eva som forbannet menneskenes skjebne.¹⁰⁶ Også i homilieboken forekommer denne sammenligningen mellom disse, der det fortelles at lyset vil igjen stråle over verden på grunn av Maria, mens Eva "(...) brøt Guds bud da hun fulgte ormens råd og spiste eplet¹⁰⁷ for deretter å la Adam spise av det."¹⁰⁸ Kontrasten mellom Eva og Maria ble brukt av kirkefedrene, og ble kjent gjennom hymner ved Maria-festene som det også vises til i Ordo Nidrosiensis.¹⁰⁹ I homilieboken løftes Maria frem som den som brøt forbannelsen over kvinnekjønnets på grunn av Evas synder.¹¹⁰

¹⁰⁰ Johnsen 1948, s 13.

¹⁰¹ Bagge 2003, s 61.

¹⁰² Bagge 1998A, s 120.

¹⁰³ GnH, s 18f, 43. Riising 1969, s 349.

¹⁰⁴ Adamson 2004, s 185.

¹⁰⁵ Riising 1969, s 364-68.

¹⁰⁶ Hjelde 1990, s 105. Riising 1969, s 92.

¹⁰⁷ Eplet er ikke med i bibelberetningen, men det latinske ordet for ondskap er *malum*, mens det for eple er *malun*. Eplet kan med andre ord ha blitt berømt på grunn av en skrivefeil eller en misforståelse.

¹⁰⁸ GnH, s 47.

¹⁰⁹ Hjelde 1990, s 105.

¹¹⁰ GnH, s 47.

I homilieboken begrunnes budskapet om nestekjærlighet med at når man er god mot sine neste viser man seg som et sant menneske som kan glede seg over Gud og samtidig bli Guds forvalter.¹¹¹ Det var ikke nok å ta troen selv, man skulle også sørge for at andre valgte samme vei. Som det står skrevet om St. Stefanus: "Kjærligheten er opphavskilden til alt godt, et kraftig vern mot synden, og den vei som fører til himmelen. I hellig kjærlighet ønsket Stefanus med sine bønner å hjelpe dem som han ikke kunne lede på rett vei med sin lære, for han elsket ikke sine fiender bare når han bad for dem, han elsket dem også når han refset dem for deres vantro."¹¹² Og det er dette som får mest oppmerksomhet i prekenene som omhandler nestekjærlighet, at man skal hjelpe sin neste på riktig vei og kjærligheten en skal vise sin uvenn. Men det var ikke nok å vise sin uvenn kjærlighet, man måtte også tåle å bli behandlet dårlig, slik både Jesus og Stefanus gjorde, uten å ønske hevn.¹¹³ I homilien *Påskesøndag* brukes Jesus som eksempel til etterfølgelse da Han ikke svarte "(...) da man løy på ham og anklaget ikke sine uvenner for deres sanne synder, for at han ikke skulle stå frem som en hevner heller enn som læremester."¹¹⁴

For å billedliggjøre nestekjærligheten benyttes flere lignelser. I prekenen *Korsets gjenfinnelse* vises den delen av korset som når høyest som et symbol på kjærligheten til Gud, mens armene står for nestekjærligheten, å elske både venner og uvenner.¹¹⁵ En nøyere utredning finnes i Stavkirkeprekenen der selve kirkebygget gir en nøye forklaring om dette doble kjærlighetsbud. Her prekes det at "(...) kjærligheten fordeler seg på to bud: kjærlighet til Gud og kjærlighet til sin neste. Denne tosidige kjærligheten er uttrykt i de to tverrveggene i kirken, den ytre er bilde på kjærligheten til grannen, den indre er bilde på vår kjærlighet til Gud."¹¹⁶ Veggene representerer også gagnlig strev og gode gjerninger mot Gud og sin neste.¹¹⁷ Et annet eksempel som viser denne dobbeltheten er beskrivelsen av kjærlighetens vingepar der kjærlighet til Gud og til sin neste vil sørge for en reise fra jordisk begjær til de himmelske ting.¹¹⁸ Med et så tilgjengelig symbol som korset var, må vi anta at dette har vært en lett forståelig allegori. Andre bilder kunne være at alteret symboliserte kjærligheten,¹¹⁹ og

¹¹¹ GnH, s 61, 99, 123.

¹¹² GnH, s 58.

¹¹³ GnH, s 56-59, 86, 126.

¹¹⁴ GnH, s 86.

¹¹⁵ GnH, s 108.

¹¹⁶ GnH, s 102.

¹¹⁷ GnH, s 103.

¹¹⁸ GnH, s 62.

¹¹⁹ GnH, s 102

at slik dåpens vann førte oss til Gud, ville våre tårer lede våre "(...) medmennesker fra villfarelser når vi gråter over syndene deres."¹²⁰

I et verk kalt *Physiologus*¹²¹ som ble skrevet på 100-tallet, ble det fortalt om dyder og laster overført til både dyr og fabelvesener.¹²² På den måten kunne en transcendent størrelse som en ånd eller en egenskap forklares via et dyr som var gjenkjennelig. Dette verket ble svært populært på 1100-tallet, og i homilieboken møter vi det blant annet i form av duen som representerte nestekjærligheten og barmhjertigheten. Duen var også et symbol på Den hellige ånd, og i prekenen *Epifani I* beskrives hvilke syv egenskaper mennesket skulle ha når det var fylt av Den hellige ånd. Disse syv egenskapene ble tolket tropologisk som et bilde på menneskelig fremferd.¹²³ (1) For det første skulle man ikke nære hat og bitterhet mot sin neste, slik duen elsket sin neste og hjalp andre i nød. (2) Man skulle ikke skade andre, noe duen ikke kunne da den ikke hadde galle og da den ikke skadet andre dyr med klør og nebb. (3) Urene respektløse ord skulle man ikke ta i sin munn, slik duen verken tok rå eller uren mat i sin munn. For å tale stygt var å spise urent, og å tale uten å tenke, var å spise rått. (4) Videre skulle man kalle på Gud av hele sitt hjerte med en smerte i sin bønn, slik duens lyd var mer et klagesukk enn en sang. (5) Man skulle elske og hjelpe sin neste, slik duen skaffet mat til andres barn så vel som sine egne, for om man var i besittelse av Den hellige ånd, elsket man ikke bare sin neste, men hjalp også frender, venner, utlendinger, fremmede og uvenner. (6) Å minnes Herrens lidelse og søke til de hellige skrifter, forklares ved et bilde av duen som ser i vannet, som er et symbol på bibelen, for å se speilbilder av rovfugler, sine fiender. Søkte man tilflukt i de hellige skrifter ville man vernes mot fristelser og synder. (7) Til sist skulle man gi Kristus æren for det gode man gjorde i verden, slik duen bygget rede i fjellveggen og hadde Kristus som sin klippe.¹²⁴

I prekenen om Sankt Mikael, som vi skal stifte nærmere bekjentskap med i neste kapittel, er det noe vi skal dvele litt ved. Her er det interessant å se at også menneskene blir vurdert forskjellig av Gud. Herren elsket alle menneskene, men ved livets slutt skulle man innlemmes i englenes ulike fylkinger. Det var ni slike englefylkinger som representerte de ulike englene og deres egenskaper. Menneskene fikk plass i den fylkingen som passet best til

¹²⁰ GnH, s 104.

¹²¹ Kan også benevnes som Bestiarium.

¹²² Hjelde 1990, s 38.

¹²³ Hjelde 1990, s 189ff.

¹²⁴ GnH, s 70ff.

egen livsførsel. Den første gruppen het simpelthen *Engler*. Hit skulle de mennesker som var enkle og trofaste mot Gud, men som ikke hadde evne til å forstå Guds mysterier. Den andre fylkingen kaltes *Hovedengler*, og bestod av de som hadde virket som Guds sendebud. Neste fylking ble kalt *Krefter* for de som kunne utøve jærtegn, fulgt av en fylking kalt *Veldesengler* for de som hadde rensset sine sinn for alle urenheter og kunne forhindre at ondskapen tok sete i menneskene slik at de begikk onde gjerninger. *Høvdingene* var en fylking for de med større heder enn andre, som var blitt utvalgt til å rå og herske over andre gode mennesker. Videre finner vi *Herrer*, for de med så rene hjerter at de kunne være herrer over egne sinn, slik lignet de Gud. *Troner* var gruppen som virket som Guds skjulte dommere, med sin rettferdighet og upartiskhet. Den nest siste fylkingen ble kalt *Fylde av visdom*, de oppfylte kjærlighetens bud ved at de brukte all sin tid, flid og sitt gods på å gi flest mulig lykke og velbehag. Den siste gruppen ble kalt *Brennende* for de som elsket Gud så høyt at de hadde forlatt det travle samfunnet for ene og alene å tjene og tenke på Gud.¹²⁵ Denne allegorien avsluttes med en oppfordring om å se i seg selv etter disse egenskapene. Den som fant at man lignet englene skulle takke Herren for dette, mens de som ikke lignet englene i noe skulle forbannes og utstøtes om de ikke angret sine handlinger. Til sist minnes det, i nestekjærlighetens ånd, om at man ikke skulle misunne andre som hadde flere egenskaper som lignet fylkingenes. Man ble oppfordret til å elske i andre det man ikke hadde selv, og glede seg over dette. På den måten ville man selv høste rikdom av andres gode gjerninger. Det minnes også på at det var hovmod som felte engelen.¹²⁶ Historiker Hans Jacob Orning hevder disse rangordningene også var et system som åpnet for at man kunne kontakte Gud via mellommenn, helgener og engler, og at alle kunne tjene Gud på ulike nivå, og at det alltid var mulig, ved iherdighet, å få en høyere rang.¹²⁷ Mitt inntrykk er at homilieboken vektla denne rangeringen som eksempler til etterfølgelse, ikke som oppfordring til større salighet.

Sinne og hevntvang, begjær og ondt snakk

Ett sted i homilieboken står det at kjærligheten begrenses til Gud og *gode* menn,¹²⁸ men utenom eksempelet er budskapet at man skal elske *alle*, selv sine fiender. Benevnelse

¹²⁵ GnH, s 119f.

¹²⁶ GnH, s 120f.

¹²⁷ Orning 2012, s 102f.

¹²⁸ GnH, s 50.

Fienden, og bekjempelse av denne, nevnes i et fåtall prekener, og det er da Djevelen det siktes til. Når det ellers i boken snakkes om fiender, refereres det da til *synder*.¹²⁹ Ved å bekjempe syndene bekjempet man også sine fiender. Syndene som stod *mot* nestekjærligheten og arbeidet mot den, var langsinne og hevnrang, begjær etter både kropp, gods og gull, og til sist det onde snakket.

Alkuin skriver om sinne som en av hovedlastene, og som var rot til både munnhuggeri, kranjel, fiendskap, gudsbespottelse, nag og hevnrang.¹³⁰ I det gamle norrøne samfunnet var hevn tillatt ifølge de eldste lovene. Dette var ikke i tråd med kirkens ønsker, noe vi ser klart når man leser prekenen for *Palmesøndag*; "La da vårt stygge overmot og vår hevnrang skamme seg, når vi gjør hva vi kan mot våre uvenner og lover å gjøre mer enn vi kan. Men Herren vår, som kan alt han vil, tok ikke selv hevn, heller ikke lot han andre ta hevn for seg; i stedet gjorde han en god gjerning mot sine uvenner, og laget ham som var såret."¹³¹ Videre i samme preken advares menneskene om å holde hat i hjertet mot sine uvenner, og Jesus blir stilt frem som eksempel da han tilga og ba for de som fikk ham korsfestet.¹³²

Når det gjelder begjær er det spesielt det jordiske, verdens, begjær det advares mot i homilieboken,¹³³ mens det fremholdes at de som vender seg til begjær etter de himmelske godene vil være verdige en plass i himmelen.¹³⁴

Det er især begjær etter rikdom og kjødelig begjær som betones i homiliene. Prekenen for *Askeonsdag* gir et godt eksempel der man oppfordres til å ha "(...) glede i Gud og ikke i denne verden, det er at vi skal glede oss ved den hellige lære og Guds miskunn og ikke ved verdens rikdom eller ved jordisk og løssluppen glede, for av denne verden høster vi bare stein, men av Gud får vi all mulig glede og trøst."¹³⁵ Verden var bare et forspill før det virkelige livet, i himmelen med Gud, og det å begjære gods og gull var ikke ønskelig. Når det gjaldt det kroppslige begjær, ble jomfru Maria løftet frem som det ypperste eksemplet. Til tross for at hun hadde født barn var hun ren, og med sitt sinn vendt mot Gud hadde hun

¹²⁹ Hjelde 1990, s 152 & 374.

¹³⁰ GnH, s 41.

¹³¹ GnH, s 85f.

¹³² GnH, s 86.

¹³³ GnH, s 62, 74, 83, 88, 90, 93, 125.

¹³⁴ GnH, s 62, 64, 67, 73f, 88, 90, 93.

¹³⁵ GnH, s 84.

ikke kjødelig begjær i sin kropp.¹³⁶ Begjæret var med andre ord ikke et gode, og især lysten ble ansett som noe urent.¹³⁷

I *Stavkirkeprekenen* er inngangsdøren til kirken en allegori for både munnen og hjertet som henger sammen. Døren skal vokte ens lepper og ved Herrens hjelp skal man åpne sin munn når det er bedre å tale enn å tie, og døren skal lukkes når det er bedre å tie enn å tale. Videre er døren et bilde på viten om godt og ondt, slik at man skal åpne hjertet for det gode, men lukke døren for stygge tanker.¹³⁸ Dette er også i samsvar med duen, som vi så verken tok rått eller urent i sin munn. I *Epifani I* ser vi at når vi "(...) er enfoldige i våre hjerter og ikke skader noen med vår tale, og når vi viser miskunn i våre gjerninger", ¹³⁹ blir vi verdige til å ta imot Guds kjærlighet. Det oppfordres også til å dyrke tålmodighet i sitt hjerte og høvskhet i sin tale.¹⁴⁰

I prekenen *Herrens omskjærelse*, ser vi en interessant allegori det er verdt å titte nærmere på; "Når en tar seg i vare for unyttige ord, og særlig for ord som er verre enn tom tale, da renser en sin munn med Guds rensende omskjærelse. Og den mann renser det indre menneskes munn som ikke tenker ondt om sin neste og ikke i sitt hjerte pønser ut slikt som det er stor synd å tale om."¹⁴¹ Det å tale ondt om sin neste er altså en synd. Ser man videre ut i homilieboken på *Moralpreken IV*, finner man en oppramsing av typer synd man skal passe seg for. Ifølge Oddmund Hjelde er det ingen andre synderegistre som har så mange kasus som den norske. Han har laget en oversikt over alle de nevnte synder og sammenlignet med synder i verkene til andre homilieforfattere.¹⁴² Det som er påfallende ved dette synderegisteret, er at de syndene i Gammelnorsk homiliebok som har færrest paralleller til andre homilier er blant annet; skjellsord, trang til å bebreide og anklage, stridbarhet, bråskap og svikefullhet.¹⁴³ Oppfordringen om å vokte sine ord og styre sin tunge finner man i syv av prekenene.¹⁴⁴ Et spørsmål som melder seg, men som ikke skal besvares i denne oppgaven, er om dette var et særnordisk fenomen.

¹³⁶ GnH, s 114, 125.

¹³⁷ GnH, s 49, 53, 66f, 81, 83, 93, 94, 125.

¹³⁸ GnH, s 102f.

¹³⁹ GnH, s71.

¹⁴⁰ GnH, s 88.

¹⁴¹ GnH, s 66.

¹⁴² Alkuin, Benedict, Bonifatius, Cæsarius, Gregor, Honorius, Hrabanus Maurus, Pirminius og Wulfstan.

¹⁴³ Hjelde 1990, s 266ff.

¹⁴⁴ GnH: Preken 2, 7, 8, 15, 17, 20 og 26.

Oppsummeringsmessig ser vi at nestekjærligheten var et viktig tema for kirken, men at det også ble advart mot motsatsene. Maria og Jesu' eksempler var stadig tilbakevendende temaer i homiliene, men også andre helgener skulle vise vei med sine historier og bragder. Én måte å vise nestekjærlighet på, var som vi nå skal se, gjennom omsorg og barmhjertighet.

Barmhjertighet

Ordet barmhjertighet er en omdannelse av "å forbarme seg" og det "å være arm", samt en avledning av ordet hjerte. Barmhjertighet betyr dermed med "hjerte for de arme".¹⁴⁵ Ordet miskunn blir ofte brukt som et synonym i homilieboken, en oversettelse av det latinske *misericordia*, der *miser* betyr elendig, og en avledning av *cor* som betyr hjerte,¹⁴⁶ og har derav lik betydning som barmhjertighet, "hjerte for de arme". Det norrøne miskunn betyr "det å ikke tilregne en noe, å ikke gi en skyld."¹⁴⁷

Augustin skrev at "[t]o barmhjertighetsgjerninger fører til frihet: Tilgi, og du skal tilgis. Og: Gi, og du skal få. (...) Vil du at bønnen skal nå frem til Gud, skal du gi den to vinger: Faste og almisse."¹⁴⁸ Pave Gregor den store formulerte det på følgende måte: "Hoc ergo quod subtrahis, alteri largire"¹⁴⁹, det man selv ikke tok, skulle gis til andre. Og det er derfor disse to sakramentene må forklares sammen, fasten og almissen var nært forbundet. Hovedpunkter i katolsk tro har fra oldtiden av vært bønn, faste og almisse, og det var to typer faste, den legemlige som gjaldt avhold fra mat og drikke, samt den åndelige, som gjaldt å avholde seg fra syndige tanker og holdninger.¹⁵⁰ Hverdagssynder¹⁵¹ kunne tilgis ved bønn, faste og almisse, men helst skulle det gjøres bot under veiledning av en prest, altså et skriftemål.¹⁵²

Fasten var til minne om Jesu' førti dager i ørkenen der han ble fristet av djevelen, der han fastet mens han stod i mot djevelens fristelser. Fastelovene var like for alle, både

¹⁴⁵ Caprona 2013, s 886.

¹⁴⁶ Den danske ordbog, "barmhjertig" (oppsøkt 15.10.2013).

¹⁴⁷ Caprona 2013, s 909.

¹⁴⁸ Augustin 1991, s 14.

¹⁴⁹ Gregor, Homilia XVI, s 1138 A.

¹⁵⁰ Hjelde 1990, s 425f.

¹⁵¹ Det var to slags synder: Hverdagssynder og hovedsynder. Hovedsyndene måtte bøtes med skrifte for biskopen og offentlig bot, samt at man kunne bli utestengt fra kirken.

¹⁵² GnH, s 51, 84.

geistlige og lekfolk.¹⁵³ Fasten ble også sett på som en motsats til Adams og Evas fråtseri som hadde ført til utkastelsen fra paradiset.¹⁵⁴ Men det dreide seg også om en rensing av kroppens begjær, det være seg ikke bare mat og drikke, men også seksuelle relasjoner, spill, klær og pynt, og andre behageligheter.¹⁵⁵ Man skulle temme legemet, for det var legemet som oftest syndet, og Jesus skulle være forbildet. Når man fastet skulle man sørge for at det man egentlig skulle ha spist, skulle tilfalle de trengende.¹⁵⁶

I tillegg til å virke som allegori for nestekjærlighet var også duen viktig som symbol for barmhjertigheten, da den "(...) mater andres unger så vel som sine egne (...) slik skal også vi elske vår neste som oss selv og hjelpe dem i deres nød, for kjærligheten ser ikke etter hva den selv trenger til, men hva ens neste trenger".¹⁵⁷ I en annen preken utvides dette til at duen "(...) hjelper ikke bare frendene og vennene sine, men også utlendinger, fremmede og uvenner."¹⁵⁸ Duen hadde stor symbolverdi i oldkirken, da den representerte Den hellige ånd i Det nye testamentet, slik vi så av eksempelet på allegorier på nestekjærlighet.

En annen fugl som benyttes allegorisk for å illustrere barmhjertigheten er ørnen, og den er den av fuglene som kan se rett på solen uten å blunke.¹⁵⁹ Homilieboken forteller at apostelen Johannes er fremstilt i ørnens form fordi "(...) selv om han så strålene av den guddommelige sol, Herren selv, ble hans indre syn aldri fordunklet av noen villfarelsens sky."¹⁶⁰ Dette skulle virke som oppmuntring til å holde blikket mot Herren og ikke la seg rokke i sin tro. Budskapet videreføres ved å oppfordre til at om vi "(...) hever vår tanke over skyen til den himmelske ære og belønning, som vil bli oss til del for det gode vi gjorde her på jorden, da ligner vi ørnen i dens flukt."¹⁶¹ Videre i prekenen for Kristi himmelfart, vises det til at ørnen flyr høyere enn alle andre fugler, og da dens barn våger seg ut for å prøve å fly, flyr den selv over dem med utbredte vinger, slik at andre fugler ikke skal skade dem. At ørnen beskytter sine barn symboliserer "(...) den langmodighet og miskunn som herren vår har med oss."¹⁶²

¹⁵³ Adamson 2004, s 83.

¹⁵⁴ Adamson 2004, s 186.

¹⁵⁵ Riising 1969, 195.

¹⁵⁶ Henisch 1976, s 29.

¹⁵⁷ GnH, s 70.

¹⁵⁸ GnH, s 74.

¹⁵⁹ GnH, s 60 og 97.

¹⁶⁰ GnH, s 60f.

¹⁶¹ GnH, s 61.

¹⁶² GnH, s 97.

I *Stavkirkeprekenen* finnes mange allegorier på barmhjertighet. Først får vi en billedliggjøring av kirken som bilde på kristendommen, deretter en forklaring hvordan menneskene kan se kirkebygget i lys av egen tro og tanke og hvordan det manes til at "(...) hvert menneske skal bygge en åndelig kirke i seg selv, ikke av tre eller sten, men med gode gjerninger."¹⁶³ Deretter møter vi tolkningen om at alteret er symbol på kjærlighet. Alterduken et så videre et bilde på gode gjerninger som følger av kjærligheten, da dette er stedet offergaver vies og gjøres velbehagelige for Gud. Syllstokken er bærebjelken en skal bygge sine gode gjerninger. Kirkebenkene som gir hvile, symboliserer de barmhjertige som viser sine lidende medmennesker lindring. Mens veggene viser til de gode gjerninger som gjøres av kjærlighet til Gud og den neste, er stavlæggene, bjelken i langveggen som taksperrene hviler på, et bilde på at man skal være utholdende i gode gjerninger. Taket symboliserer det håpet og de tanker en skal løfte til Gud i sine gode gjerninger, mens takåsene som gir støtte til taksperrene forestiller tålmodighet og håp om å oppnå Guds miskunn. Kirkens kors skal minne om de plager som følger fasten, mens klokkene skal være et bilde på forkynnelsen som en vekker til gode gjerninger.¹⁶⁴ Selv klesdrakten kan være et symbol i denne prekenen. Her oppfordres man til å vaske seg og ha pyntede klær på høytidsdagene, slik man skal vaske av sjelens flekker med tårer og pryde den med gode gjerninger.¹⁶⁵

Annen søndag etter påske kalles *misericordia domini*, og har på norsk vært kjent som *Hyrdesøndagen*, da den tegner et bilde av Gud som den gode hyrde for menneskene.¹⁶⁶ Det latinske navnet tilsier at dette er en preken med barmhjertighet som fortegn, og selv om det ikke finnes noen preken i homilieboken med dette navnet, er det sannsynlig at *Moralpreken IV* må ha blitt brukt denne søndagen. Det stemmer både med rekkefølgen på prekenene, samt det sterke budskapet om barmhjertighet. I denne prekenen anmodes det om at man må holde fasten. Her nevnes langfasten som innledes askeonsdag og varer i førti dager, apostelmessedagene som nevnte ovenfor, imbredagene samt andre faster biskopen kunne pålegge. Imbredagene, eller kvatemberfasten, varte fra onsdag til lørdag i hver av de fire

¹⁶³ GnH, s 102.

¹⁶⁴ GnH, s 103f.

¹⁶⁵ GnH, s 103.

¹⁶⁶ Wirgenes et al. 1998, s 95.

årstidene. I Islandsk homiliebok finnes en egen preken for imbredagene,¹⁶⁷ men ingen tilsvarende i den norske.¹⁶⁸

Her finnes igjen en oppfordring til å "(...) ta imot gjester og veifarende med hjertelag (...)",¹⁶⁹ samt at det påpekes at om man har skaffet seg sin rikdom på uærlig vis, kan en ikke vinne Guds anseelse med almissegivning. Men de mennesker som gir almisser av det de har tjent med rette, om de så har lite og bare får gitt et lite offer, så vil det bøte for både små og store synder.¹⁷⁰

Moralpreken IV avsluttes med en oppfordring om å ha et rett sinn, rett tro og å utføre gode gjerninger, slik at Gud kan hjelpe mennesket i sine vansker. "Derfor trenger vi ofte å nyte godt av Guds miskunn, for likesom legemet trenger til mat og drikke og klær for å leve, slik skal menneskesjelen leve av Guds ord og gode bønner."¹⁷¹ Meningen var at det miskunn mennesker viste ovenfor hverandre, ville Gud vise den barmhjertige.

Som vi så var duen et viktig symbol på både nestekjærlighet og barmhjertighet. Den var også et bilde på Den hellige ånd. Ved dåp var dette et tegn på at man mottok ånden. I preken *Epifani I* fortelles det at da Jesus ble født dalte Den hellige ånd over ham i en dues skikkelse.¹⁷² Og dåpen var, da som nå, en bekreftelse på at man ble et av Guds barn, noe homilieboken også vektlegger,¹⁷³ det beskrives gjerne som at himmelens dører åpner seg med dåpen.¹⁷⁴ I prekenen *Kirkevigsel II* tales det om plikter i forbindelse med dåpen. Her vises det til prestens plikt til å ta i mot alle mennesker til kristendommen, og folkets plikt til å bære sine barn til dåpen. Å forsømme dette ville vekke Guds vrede om barna skulle dø som hedninger.¹⁷⁵ Dette er det nærmeste homilieboken kommer å fordømme barneutbæring. Et mer positivt insentiv ser vi i beretningen om *St. Mikael* der det fortelles at ved dåpen får mennesket en verneengel som skal styrke og verne mot ondskap.

Til tross for at viktigheten av dåp for mennesket fremheves i homilieboken, er det beretningen om Jesu' dåp som får mest plass.¹⁷⁶ Grunnen til dette kan være at han stadig

¹⁶⁷ Preken *Imbrudaga hald og mál*.

¹⁶⁸ Hjelde 1990, s 426.

¹⁶⁹ GnH, s 94.

¹⁷⁰ GnH, s 94.

¹⁷¹ GnH, s 95.

¹⁷² GnH, s 69.

¹⁷³ GnH, s 65, 104.

¹⁷⁴ GnH, s 70, 74.

¹⁷⁵ GnH, s 105.

¹⁷⁶ GnH, s 68-71, 74, 110.

løftes frem som et eksempel å følge. Å ta dåpen var betingelsen for å kunne kalle seg en kristen, det er også derfor døpefonten stod plassert ved inngangen av middelalderens kirker, som en symbolsk inngang til det kristne fellesskapet.¹⁷⁷

Utbæring av barn var noe kirken i visse tilfeller tillot, men ikke bifalte. Det som ved første øyekast virker noe pussig er at homilieboken ikke nevner denne skikken med et eneste ord. I de lange synderregistrene nevnes heller ikke dette. Men å se på vektlegging av dåp kan være fruktbart. Dåpen betød at barnet var ansett som Guds barn, og at det kunne bli begravd i hellig jord, og kan ha blitt viktig på grunn av frykten for etterlivet. Barnets status ble på den måten høynet, og dåpen nevnes i syv av homiliebokens prekener.¹⁷⁸ Dåp av barn var vanlig i denne perioden, og den gav syndsforlatelse, forløsning fra døden, gjenfødelse og bud og Den hellige ånd.¹⁷⁹ Det som tidligere hadde vært husbondens ansvar, å bestemme om barn skulle leve opp eller ikke, ble nå flyttet til kirkerommet.¹⁸⁰

Kanonistikken fremmet frigiving av slaver basert på to grunner. Det var barmhjertighets- og fromhetshensynet, men også den økonomiske siden spilte inn. Slaver kunne nemlig bli gitt kirken som sjelegaver, og da gikk kirken inn som den frigitte trelles patron.¹⁸¹ Homilieboken nevner ikke trellhold, og årsaken til det kan være at trellholdet trolig ble avskaffet mot slutten av 1100-tallet og noe inn på 1200-tallet, i tiden da homilieboken mest sannsynlig ble nedskrevet.¹⁸² Den siste gangen en trell nevnes i kildene er Sverres saga i 1181.¹⁸³ Heller ikke barneutbæring nevnes i homilieboken, og man kan anta at det er av samme grunner den ikke nevner trellholdet. Begge disse skal vi komme nærmere tilbake til når vi ser på landskapslovene.

Fasten

I homilieboken er det især to prekener som tar for seg viktigheten av fasten, og dermed også almissen, prekenene for *Askeonsdag* og *Moralpreken IV*, som vi skal komme tilbake til. For det er særlig påsketid som står sterkest i barmhjertighetens ånd i homilieboka. Perioden innledes med en kort preken for *Søndag seksagesima*, som var innledningen til

¹⁷⁷ Steinsland 2000, s 165.

¹⁷⁸ GnH, preken 7, 8, 9, 20, 21, 24, 27.

¹⁷⁹ Hjelde 1990, s 464.

¹⁸⁰ Bagge 1998A, s 100.

¹⁸¹ Iversen 1997A, s 189.

¹⁸² Iversen 1997A, s 278; Moseng et al. 2007, s 102.

¹⁸³ Jón Viðar Sigurðsson 2008, s 191.

påskefeiringen, og ble markert den åttende søndagen før påske. På norsk er den også kjent som såmannssøndagen, da prekenen er en fortelling basert på tekster om såmannen i Det nye testamentet.¹⁸⁴ Hovedtråden i fortellingen om såmannen, er at frø bare kan gi rik grøde i god jord, og allegorien, og dermed også budskapet, blir at mennesket skal vise gode handlemåter og leve etter Guds bud. Her blir prekenen avsluttet med en oppfordring om å søke regelmessig til kirken, lytte til prestens tale og å betale sin tiende. Den påfølgende prekenen i homilieboken, er *Moralpreken III, Klokkeprekenen*. Denne prekenen er en *admonitio*, en formaning, om viktigheten av å søke til kirken. Disse to prekenene var starten på påskefeiringen, og budskapet kan minne om en slags forberedelse til den store høytiden, der viktigheten av å komme i kirken og å lytte godt, er fremtredende budskap.

Prekenen *Askeonsdag* var innledning til fasten,¹⁸⁵ og har fått navn etter skikken med at presten strødde aske i hodet på medlemmer av menigheten mens de bad. Asken symboliserte anger og sorg over sine synder, samt at man skulle minnes om egen forgjengelighet i det at vi alle er av jord og skal vende tilbake til jord. Prekenen innleder med at dette er en viktig tid, frelsens dager, hvor man skal tjene Gud i tålmodighet ved faste, våkenetter og uforfalsket kjærlighet. Videre følger en lang og grundig innføring i fastens opprinnelse, der det vises til bibelens Adam, Moses, Elias, Jonas og Jesus som alle fastet, samt hvordan den burde gjennomføres. Dagen var til for anger av synder, der den legemlige fasten dreide seg om å avstå fra mat, handlet den åndelige fasten om avhold fra stygge tanker, synd og usselt begjær.¹⁸⁶ I denne prekenen blir også koblingen mellom faste og almisser illustrert når det fremheves at "(...) dersom vi gir den maten til de fattige som vi gir avkall på for oss selv, da blir vår faste fullkommen, og særlig behagelig for Gud."¹⁸⁷

Neste preken i denne høytiden er *Palmesøndag*. Prekenen forteller mest om Jesu lidelseshistorie, og i slutten av teksten anmodes det om å ligne ham i hans gjerninger og "(...) gjøre alt vi kan for å styrke rettferd og sedelighet."¹⁸⁸ Fasten skal minne oss på synden i det verdslige begjæret, å vise barmhjertighet, og å vite at de jordlige rikdommer ikke kan måle seg med Herrens.

¹⁸⁴ Matt 13,1-23. Mark 4,1-20. Luk 8,4-15.

¹⁸⁵ Den ble kalt quadragesima på latin, som betød førti dager før påske, sammenlign med seksagesima som betød seksti dager før påske.

¹⁸⁶ GnH, s 83.

¹⁸⁷ GnH, s 85.

¹⁸⁸ GnH, s 88.

Videre finner vi prekenen for den helligste av alle kirkens festdager, *Påskedag*. Dette er også en lang preken, med mange allegorier for barmhjertigheten. En utgreiing om påskemåltidet som skulle fortæres ved fastens slutt, forklarer at lammet skulle stekes da det som ble stekt ble sterkt slik herren var sterk, en skulle spise usyret brød da det næret ånden med gode gjerninger ubesudlet av verdslig æresyke. Videre skulle den bitre urten åkersyre minne om den kroppslige selvtukten.¹⁸⁹

Det var især i påsketiden, da man fastet, at salven som allegori ble fremhevet. Navnet *Kristus* kommer for øvrig fra gresk *Kristos* og betyr "den salvede". I prekenen for Askeonsdag beskrives salven som "(...) et bilde på kjærlighet og miskunn, og når vi renser sinnet i kjærlighet til Gud og i barmhjertighetsgjerninger, eller vi feller tårer i bønn og anger for våre synder, da smører vi vårt hode med salve og vasker vårt ansikt. Slike gjerninger skal gå hånd i hånd med fasten (...)"¹⁹⁰ Her symboliserer hodet menneskets sjel, mens oljen, det man anså som den fremste av alle væsker, symboliserer kjærligheten, den fremste av alle dyder.¹⁹¹ Påskedag-prekenen har flere referanser til salven som symbol. Her nyttes allegorien "gode gjerningers vellukt".¹⁹²

Almissen

I første preken i Gammelnorsk homiliebok påminnes tilhørerne viktigheten av barmhjertighet. Her tales det om hva Herren sa til de ubarmhjertige syndere som hadde glemt hva han hadde gjort for menneskene. "Når de fattige kom til ditt hus og bad deg om almisser for Guds skyld, gav du dem ikke noe, men jaget dem bort fra din dør. Trodde du virkelig, du arme sjel, siden du var så lite gavmild i denne verden, at du ville miste ditt gods, om du gav et slikt menneske en almisse?"¹⁹³ Og det er nettopp almissen som er å regne som en grunnleggende kristenplikt og et sentralt kjærlighetstema i forkynnelsen.¹⁹⁴ I neste preken, *Moralpreken I*, gjentas budskapet der legemet trenger mat og drikke for å leve, trenger sjelen å gjøre gode gjerninger. Rettferdige mennesker skulle gi almisser til fattige, slik at de på den måten ble gagnet både i denne verden og sjelen i den neste. Med andre ord

¹⁸⁹ Hjelde 1995, s 68f.

¹⁹⁰ GnH, s 84.

¹⁹¹ Hjelde 1990, s 235f.

¹⁹² GnH, s 93. Se også s 89.

¹⁹³ GnH, s 48. Se også GnH, s 76, 85.

¹⁹⁴ Hjelde 1990, s 108, 206.

ville gode gjerninger sikre en plass i himmelen, der man kunne "(...) nyte godt av Hans miskunn."¹⁹⁵

Når det gjaldt å hjelpe de fattige var homilieboken forholdsvis streng, der det ble sagt at de som nektet fattige almisser skulle brenne i helvete med djevlene for all tid.¹⁹⁶ Videre ble det understreket at det var viktigere å gi til naboer i nød enn til kirken, og slik man mottok nattverd i kirken skulle man også gi "(...) legemlig føde til dem som trenger det."¹⁹⁷ Det var ikke mengden man gav som var viktig, viljen og at man gjorde det av kjærlighet var viktigere. Den fattige stilte likt som den rike, det var ikke størrelsen på gaven som talte, men størrelsen på hjertet som gav. Og dette var en sentral del av kristendommen, alle var like elsket i Herrens øyne. "Noen mennesker ser ut som om de gjør meget godt, og likevel oppnår de ikke denne freden for de har ikke god vilje, men er ute etter belønning for sine gjerninger her på jorden."¹⁹⁸ Denne typen budskap, som her er fra preken *Jul II*, er gjennomgående for homilieboken, sammen med det at slik Gud hadde vist menneskene nåde og barmhjertighet, skulle også menneskene behandle hverandre.

Konsekvensene for ikke å gi akt på herrens ord om å vise hverandre barmhjertighet var sykdom, uår, ufred og ondskap, samt at man ikke ville få bolig i himmelen når man forlot denne verden.¹⁹⁹ Samme ordlag ble brukt som trussel ved å ikke gi sin del i prekenen *Om tiende*. I *Moralpreken IV* er det kategorisert hvem en skulle gi hjelp. Det var først og fremst sin far og mor, deretter sine barn, søsken og nære slektninger, og til sist alle de en ikke var i slekt med, om en hadde mulighet til dette. Det finnes også en detaljert liste over hvem som kunne regnes som nødlidende og dermed avhengig av andres barmhjertighet. Disse var de blinde, halte, døve, syke, sårede, spedalske, avkreftede og unge eller eldre som ikke kunne klare seg selv. Friske og arbeidsføre som ikke ville jobbe skulle bare gis så mye mat og klær slik at de så vidt berget livet.²⁰⁰ I *Moralpreken II* er veiledningen slik at man skulle gi almisser der det var påbudt, og at man skulle gi som man evnet, for det man ga, hadde man selv lånt av Gud.²⁰¹ Stavkirkeprekenen har en påminner om at det er mulig å få glede av Guds salighet om vi øver miskunn mot vår neste i all slags nød. Det poengteres at almisser til kirkene er en

¹⁹⁵ GnH, s 50.

¹⁹⁶ GnH, s 76.

¹⁹⁷ GnH, s 104.

¹⁹⁸ GnH, s 53.

¹⁹⁹ GnH, s 50.

²⁰⁰ GnH, s 94.

²⁰¹ GnH, s 76.

god gjerning, men at det å hjelpe sin neste i nød er bedre. Budskapet om at den miskunn Herren, og kirken, viser mennesket i kjærlighet, skal mennesket i kjærlighet vise sin neste.

Folk i ulike sjikt i samfunnet hadde også sine retningslinjer. Alle rettferdige skulle gi almisser til de fattige. For gamle menn var det viktig å lyde loven i landet, mens de unge skulle være vise lydighet ovenfor dem som gav dem visdom og oppdragelse. Prestene skulle ære Guds ord og den rette lære, og sørge for å forsvare disse ordene de var satt til å vokte. Fattigfolk på sin side ble advart mot å la hovmodet bli for stort ved å ikke be om almisser i Guds navn.²⁰² Også de ledende i samfunnet hadde sine regler å følge. Kongene skulle leve rettferdige liv, lyde folket og gi sine borgere samme rettferdighet de ville valgt for seg selv. Mektige menn skulle vise barmhjertighet i ord og gjerning mot sine undersåtter de var satt til å ta vare på.²⁰³ Dette var i tråd med hva som stod skrevet i kong Magnus Erlingssons kroningsed av 1163-64 der kongen sverget følgende: "(...) jeg skal øve rettferd mot kirker, kirkelige personer, det folk som er meg undergitt, høye og lave og særlig enker og foreldreløse, så vel fattige som rike (...)".²⁰⁴

I *Moralpreken IV* oppfordres man til å "(...) ta imot gjester og veifarende med hjertelag og takk til Gud, gi den almisser en kan i de kår en er stedt og av det gods en har ervervet seg med rette midler."²⁰⁵ Å vise barmhjertighet var i sannhet gjeldende for alle, og noe som ble høyt vektlagt i prekenene. Den fremmede fattige er også viet plass. I bokens første prediken, *Jul I*, anklages de ubarmhjertige for sin mangel på gavmildhet mot fattigfolk, og minnes på Jesu lidelser for menneskets skyld. I prekenen ved navn *Dommedag*, finner vi en parafrase av Matteus 25,42-46, der Herren henvender seg til synderne og forteller at:

"[j]eg var sulten og tørst, og dere gav meg verken mat eller drikke. Jeg var naken, uten klær, og dere gav meg ingenting. Jeg var syk og satt i fengsel og dere kom ikke til meg. (...) Når dere så ulykkelige og fattige mennesker, forkomne og i stor nød, og dere ikke hjalp dem, da var det meg dere fornektet".²⁰⁶

²⁰² GnH, s 50.

²⁰³ GnH, s 50.

²⁰⁴ Kong Magnus Erlingssons kroningsed s 30-32.

²⁰⁵ GnH, s 94.

²⁰⁶ GnH, s 129.

Herren fortalte at det var de som hadde vært barmhjertige og gitt ham mat og drikke, klær og besøkt ham da han var syk i fengsel, som skulle få stå ved herrens høyre side i solen på dommedag.²⁰⁷

Dette kapittelet har tatt for seg tre kristne dyder som var viktige for kirken i perioden og som alle bunnet i kjærlighet. Ydmykheten var nødvendig for at man kunne vise barmhjertighet og nestekjærlighet. Jesus ble løftet frem som ideal, det ypperste eksempel på ydmykhet, og et forbilde til etterfølgelse. For med kristendommen kom det i tillegg til budet om kjærligheten også et nytt æresideal, og det var å vise seg ydmyk. Barnet, som hadde et rent sinn, ble også trukket frem som ideal i homilieboken, fordi det var uskyldig og ikke næret begjær etter jordlige gleder, var det uskyldig og ydmykt. Barnet var et bilde på kristendommens vektlegging av humaniteten, at alle kristne var Guds barn.

Ydmykhetens ypperste motpol var hovmodet. Å være hovmodig var å la seg forlede av de verdslige ting, og ble omtalt som den største av syndene. Synder ble omtalt som fiender av Gud, og det eneste vernet mot dette var kjærligheten. Synder som hevntrang, begjær og ondt snakk var lokkemidler til djevelens side. Man skulle vise kjærlighet til alle sine medmennesker, det være seg fattig eller rik, ung eller gammel. Dette var like viktig som å vise kjærlighet til Gud.

I det å elske sin neste lå også omsorg for sin neste, og dette er et svært sentralt tema i homilieboken. Nestekjærlighet gjaldt alle, både familie, venner, fremmede og fiender. Synder som især stod i veien for nestekjærligheten var sinne og tanker om hevn, både det kroppslige og det åndelige begjæret, samt det å snakke ondt om andre. Dette var elementer som homiliebokens prekener brukte mye tid på å formane mot. Men også det å ubetinget elske sin neste var et prioritert tema til forkynnelse. Denne betingelsesløse kjærligheten var også den Gud elsket mennesket med, og han delte menneskene inn i fylkinger som viste hvor stor deres inderlighet var. Disse var ment til inspirasjon og etterfølgelse.

²⁰⁷ GnH, s 128f.

Det er også gjennom nestekjærligheten at barmhjertigheten får sitt virke. I Augustins tradisjon var det fasten og almissen som ble fremhevet som de inderligste barmhjertighetsgjerningene. Med fasten renses man kroppen for alt verdslig begjær, samt at dette også var en form for også å tukte sinnet. Det man selv ikke inntok av føde og drikke under fasten skulle man gi som almisser. Størrelsen på almissen var underordnet, det var kjærligheten og viljen ved å gi som var av verdi. Både konger og fattige var forventet å vise sin neste barmhjertighet.

Både homilieboken og Alkuin referer til Paulus' ord om at kjærlighet er oppfyllelse av loven.²⁰⁸ Og som vi har sett var Augustins tanker om caritas gjennomgående for homilieboken.

Vi har i dette kapittelet fått en oversikt over den kristne kjærligheten som ble formidlet, samt at vi har fått en forsmak på hva slags språk troen ble formidlet i, og hva slags homiletiske virkemidler som ble benyttet for at troen skulle feste seg hos tilhørerne. Dette bringer oss videre til neste kapittel der selve formidlingen av budskapet står i fokus.

²⁰⁸ Rom 13,10; GnH, s 20, 120.

Kapittel 3 - Formidling

”Det er upphavet til lovene våre at me skal bøygja oss mot aust og beda til den heilage Krist um godt år og fred og um at me må halda landet vårt bygt og [ha] landsherren vår lukkeleg. Han vere vår ven og me hans og Gud ven til oss alle.”

- Upphavet til lovene i Gulatingsloven, kapittel 1.²⁰⁹

”Hva hjelper det å kjenne til hvilken tjeneste himmelens engler utfører, dersom vi ikke tar eksempel av dem og forbedrer oss ved å etterligne dem? For bare hvis vi tar etter dem i deres tjeneste, vil vi bli delaktige i deres ære.”

- St. Mikael og englene, Gammelnorsk homiliebok.²¹⁰

”La oss være lydige mot det vi finner i de kristne skriftene og mot det prestene lærer oss, for det er Vår Herre selv som har sagt alt dette til sine læresvenner, og de skrev det ned i bøker, slik som de hadde hørt det fra hans egen munn.”

- Moralpreken I, Gammelnorsk homiliebok.²¹¹

Kirkens store styrke i sin konsolidering av makten lå i flere elementer. De var ikke bare i økonomisk og politisk vekst, de var også dyktige i sin formidling. Grepene må sies å ha vært altomfattende, kristendommen innkapslet nå hele livet, men de var i sin omgripelighet også enkle. Dette var effektivt for å få folk til å forstå troen. Hvordan formidlet så kirken sitt kjærlighetsbudskap? Hvilke kanaler ble brukt? Presten var en selvfølgelig og viktig del av formidlingen av en bokreligion, i et samfunn som i all hovedsak var basert på det muntlige. Vi skal se nærmere på hans rolle, samt de hjelpemidler han hadde til rådighet for å gjøre troen forstått. De viktigste redskapene for formidlingen har vært kirkerommet som symbol på kristenheten, men også bruk av allegorier og analogier var viktige i formidlingen til en i hovedsak muntlig forsamling.

Helgenene var også betydningsfulle ved at de virket som broer til Gud. Det var mange helgener i middelalderen, men dette kapittelet skal fokusere på de som er omtalt i homilieboken. Til sist skal vi se på kristenrettene i Landskapslovene. At troen fikk innpass i lovverket var også en del av opplæringsprosessen. Vi starter med presten, som var nøkkel til de andre emnene vi skal ta for oss her.

²⁰⁹ GtL, kap 1.

²¹⁰ GnH, s 119.

²¹¹ GnH, s 51.

Prestens rolle

Det fantes i denne tiden ingen kunnskap for "kunnskapens egen skyld". Det man trengte av kunnskap var det som hjalp en til å klare seg gjennom livet.²¹² Kristendommen førte med seg en ny måte å tenke på, og for middelalderens lærde innebar dette at man vendte seg til de store tenkerne, oldtidens kirkefedre, og anså dette som en viktigere kilde til kunnskap enn vanlige menneskers erfaringer.²¹³ Oddmund Hjelde gir i sin "Norsk preken i det 12. århundre" en nøye redegjørelse av hvordan middelalderens forkynnelse går tilbake til de latinske kirkefedrenes homiletiske²¹⁴ tradisjon.²¹⁵ Særlig Ambrosius, Hieronymus og Augustin var viktige innflytelseskilder.

I år 1078 kom det brev til norske Kong Olav 3. Kyrre (1050-1093) fra pave Gregor VII (1021-1085), der paven ønsket å yte hjelp til kongen med opplæring av prester. Paven foreslo at kongen skulle sende noen unge menn av god ætt til Roma for utdanning.²¹⁶ Hvorvidt kongen virkelig sendte noen egnede menn til Roma finnes det ingen bekreftelser på, men Oddmund Hjelde anser det som "(...) sannsynlig at Olav har etterkommet anmodningen, til gagn for kirken og preketjenesten".²¹⁷

De fleste misjonærer og tidlige prester hadde vært av utenlandsk opphav, men utover på 1100-tallet ble dette endret og man må anta at de fleste prester nå var norske. De første kirker ble ofte bygget av høvdinger eller storbønder, og disse fikk også rett til å utnevne prestene.²¹⁸ Konge og kirke var interessert i å befeste og utvide sin maktsfære og en måte å gjøre dette på var å fjerne andre stormenns makt over prestene. Dette førte til at fra midten av 1100-tallet ble disse fratatt sin innflytelse ved at prestene nå ble ansatt av biskopen, noe som betød at presten ikke lenger hørte til en kirkeieiers domene og hushold.²¹⁹ Disse endringene var i tråd med reformbevegelsen på Kontinentet og kampen mot simoni, noe som ikke bare medførte kjøp og salg av kirkelige embeter, men også all verdslig

²¹² Bagge 1998A, s 89.

²¹³ Bagge 2001, s 15.

²¹⁴ Homiletikk er læren om de kirkelige prekenene.

²¹⁵ Hjelde 1990, s 18ff.

²¹⁶ RN I, regest 50; DN VI, diplom 1.

²¹⁷ Hjelde 1990, s 75.

²¹⁸ Jón Viðar Sigurðsson 1999, s 100f.

²¹⁹ Krag 2000, s 85.

innflytelse på kirken.²²⁰ Med den nye ordningen var det nå biskopene som utnevnte prester, noe som førte til en økt autoritet for embetet, og at kirkeledelsen fikk større påvirkningskraft over folket.

En annen årsak til endringen av kirkens og prestens status må utvilsomt ha vært opprettelsen av erkebispesetet ved Nidaros i 1152/53. Nå ble kirken en selvstendig, og mektig, samfunnsmakt. Men det handlet ikke bare om at kirken sørget for et norsk herredømme over øyene i vest. Erkebispesetet sørget for enhet for landets bispedømmer, men også for Norge som et fremvoksende rike må det ha spilt stor rolle, at den norske kirken nå ble direkte knyttet til Roma må ha hevet kirkens status.²²¹ Erkebisen var en veldig mektig mann som også må ha gjort sitt for å bedre prestenes kår i sitt arbeid.

Den tidligste opplæringen av prester hadde antagelig funnet sted ved klostrene. Rundt 1070 ble de første bispesetene opprettet, og disse fikk etter hvert faste seter i de største byene.²²² Disse setene ble knutepunkt for andre kirkelige institusjoner som klostre og kongelige kapeller, og særlig etter opprettelsen av erkebispesetet ble biskopene svært mektig, og sammen med de nyopprettede domkapitlene,²²³ skulle setet sørge for opplæringen av prester.²²⁴ Med erkebispesetet fulgte også opprettelsen av katedralskoler ved bispesetene, noe som sørget for en mer organisert presteopplæring. Historiker Knut Helle hevder at "Den organiserte kirkelige undervisningen bidrog til å gjøre de norske bispebyene til kulturelle sentre, der impulser fra Europa møttes med hjemlige tradisjoner".²²⁵ De fremvoksende universitetene på Kontinentet trakk også norske teologistudenter til seg, og da gjerne Paris.²²⁶ Til tross for dette var realiteten at bare en liten del av geistligheten fikk denne opplæringen, de fleste, og da særlig de som tilhørte det *lavere* sjiktet av presteskapet, gikk i lære hos eldre prester.²²⁷

Prestens status fikk altså et oppsving med opprettelsen av erkebispesetet. I Gulatingsloven kan man lese at man har sluttet med "(...) det at prestane skulde styrast med

²²⁰ Helle 2000, s 193.

²²¹ Gunnes 1996, s 71.

²²² Jón Viðar Sigurðsson 2003, s 64.

²²³ Et domkapitel var et prestekollegium bestående av kanniker eller korsbrødre som holdt til ved biskopskirkene. Domkapitlene skulle styre gudstjenesten, delta i styret av bispedømmet og velge biskop.

²²⁴ Schumacher 1987, s 55.

²²⁵ Helle 2006, s 78.

²²⁶ Helle 1964, s 172f.

²²⁷ Helle 1964, s 172. Jón Viðar Sigurðsson 1999, s 171.

hogg.”²²⁸ De tidligste prestene kan ha vært treller, noe som forklarer den lave statusen, og lovverket viser at det var behov for å beskytte dem mot overgrep.²²⁹ Presten ble på denne tiden et viktig medlem av lokalsamfunnet, som fulgte folket gjennom kirkens overgangsriter, sørget for preken og opplæring, innsamling av tiende, gjennomføring av høytidsfeiringen samt at han sørget for at kirkens faste- og helgedager ble overholdt.²³⁰ Særlig skriftemålet gav en effektiv måte å holde oppsyn med sognebarna på, samtidig som det var en mulighet for å spre troslæren.²³¹

Idealet i middelalderen var å preke i samsvar med kirkens lære, ikke å fremme egne tanker om troen.²³² En kilde til illustrasjon kan være historien om skolemester Gisle Finnsson som er nedtegnet i de islandske bispesagaene. Han var en dyktig prest, men da han preket forrettet han ikke etter eget hode, ”(...) men tolket de hellige fedres skrifter etter den boken som lå foran ham på bokstolen.”²³³

Tilblivelsen av homilieboken må ha lettet prestene arbeid. Også her finner vi tekster som formaner forsamlingen til å lytte til presten. I *Moralpreken I* advares det mot å oppføre seg upassende i kirken.²³⁴ Alkuin skrev at det var ”(...) prestens plikt i fred å formane folket til det de skal gjøre, og folket skal lytte i ydmykhet til det presten lærer. For det er hyrdens plikt å forby det som ikke er tillatt av Gud, hva det enn måtte være og det er flokkens plikt å lytte, for at den ikke skal gjøre hva den ikke har lov til.”²³⁵ Også i homilieboken får presten symbol som gjeteren som vokter over sin hjord.²³⁶

Kirkesognet

På 1100-tallet ble det bygget mange kirker i Norge, og disse var grunnlaget for utbyggingen av sogneorganisasjonen.²³⁷ Arkeolog Dagfinn Skre hevder at det var innføringen av tienden

²²⁸ GtL, kap 15.

²²⁹ Lerdal 2012, s 86.

²³⁰ Senere, mot slutten av 1200-tallet, skulle også sjelemesser bli en viktig del av kirken. Tryti hevder at disse sjelemessene også var viktige for å opprettholde tradisjonen i det norrøne samfunnet der et menneskes ettermæle var betydelig.

²³¹ Tryti 1990, s 35.

²³² Hjelde 1995, s 24.

²³³ Gunnes 1971, s 17.

²³⁴ GnH, s 50.

²³⁵ GnH, s 22.

²³⁶ GnH, s 53, 55, 93.

²³⁷ Jón Viðar Sigurðsson 1999, s 168.

som førte til et behov for en fastere inndeling av sognene.²³⁸ Historiker Anna Elisa Tryti har også satt fokus på dette temaet, og peker på at sognet tilhørte et større kirkelig organisasjonsnett, og at felles internasjonale normer og praksiser ble innarbeidet i lokal praksis. Av denne grunn mener Tryti kirkesognets normdannende og mentalitetsformende funksjon må ha vært av stor betydning.²³⁹

Særlig fra slutten av 1100-tallet ble kirkesognene flere og bedre organisert, og de gamle høgendeskirkene²⁴⁰ ble også sognekirker.²⁴¹ Sognet ble nå regnet som kirkens administrative grunnenhet,²⁴² noe som må ha medført konflikter med de gamle kirkeeierne. Innflytelse over prestevalg og økonomiske var nå ikke lenger noe som ble avgjort på lokale plan. Mot slutten av 1100-tallet ble det også vanligere å gi sjelegaver til kirken, og for å sikre at midlene ble nyttet til de tenkte formål ble det opprettet ombudsmenn som svarte til biskopen.²⁴³ Av tienden skulle en fjerdedel tilfalle sognekirken, samt en fjerdedel til vedlikehold og stell av kirker. Kirken ble i denne perioden en riksdekkende kristen organisasjon, og prestene, som var godt representert over hele landet, ble styrt av biskoper etter fastlagte regler.²⁴⁴ Sognekirken ble en viktig samfunnsfaktor, og et viktig samlingssted. Nedkvitne peker på at det var om lag 90 messedager i løpet av et kirkeår,²⁴⁵ noe som betød en fremvekst av et religiøst fellesskap innenfor sognet.

At presteskapet nå var en del av en større organisasjon må også ha medført at overholdelse av rett kristen livsstil ble strengere. Presten fulgte med på om folket respekterte det som var en del av en større kanonisk rett, og rapporterte oppover i systemet. Dette hang også sammen med prestens økte anseelse som vi så i forrige delkapittel. En mann som både tilhørte lokalsamfunnet, men også den internasjonale kirken må ha gjort inntrykk.

²³⁸ Skre 1988, s 10.

²³⁹ Tryti 1990, s 23.

²⁴⁰ Egenkirker, kirker reist av enkeltpersoner og mindre bygder.

²⁴¹ Moseng et al. 2007, s 94.

²⁴² Skre 1988, s 10.

²⁴³ Skre 1988, s 13-14.

²⁴⁴ Moseng et al. 2007, s 98.

²⁴⁵ Nedkvitne 2011, s 59.

Hjelpemidler

Det norrøne samfunnet var i stor grad et skriftløst samfunn der kunnskap gikk fra munn til munn.²⁴⁶ Noe av prestens arbeid bestod i å lese høyt fra Bibelen i liturgien. Dette var en måte å la den skriftlige bokreligionen *snakke* til menigheten.²⁴⁷ I *Moralpreken I* i Gammelnorsk homiliebok blir dette illustrert på følgende måte: "La oss være lydige mot det vi finner i de kristne skriftene og mot det prestene lærer oss, for det er Vår Herre selv som har sagt alt dette til sine læresvenner, og de skrev det ned i bøker, slik som de hadde hørt det fra hans egen munn".²⁴⁸

Kunsthistoriker Gunnar Danbolt har formulert det slik at det kristne budskapets mål var å "(...) føre leseren, tilhøreren eller betrakteren fra meditasjon til imitasjon."²⁴⁹ Bibelpersoner og helgener hadde stor plass i både kirkens ord og utsmykning, de var eksempler til etterfølgelse. Det fantes flere hjelpemidler i forkynnelsen, og vi skal se kort på hvordan man konstruerte hukommelsesmønstre som skulle være til hjelp både for prest og folk. For som professor Walter Ong uttrykker det: "You know what you can recall."²⁵⁰

Gammelnorsk homiliebok

Kunsthistoriker Kirsten M. Berg hevder Gammelnorsk homiliebok har mer form som homiletisk håndbok enn som prekensamling.²⁵¹ Historiker Erik Gunnes (1924-1999) på sin side skriver i sitt forord til Gammelnorsk homiliebok at prekenene trolig har vært beregnet til høytlesning under gudstjenestene.²⁵² Oddmund Hjelde påpeker at "(...) norsk preken har vært mer samtidsorientert enn Homilieboken gir inntrykk av,"²⁵³ noe som kan danne bakteppe for en nærmere titt på Bergs artikkel *Homilieboka – for hvem og til hva?* der hun blant annet tar opp spørsmålet om hvem homilieboken var skrevet for. Hun argumenterer for at boken er myntet på flere ulike mottakere, og at både klerker og lekmenn kan ha vært tiltenkt.²⁵⁴ Også Hjelde bemerker at noen av prekenene ser ut til å henvende seg til to typer

²⁴⁶ Selvfølgelig hadde man i Norden runeskriften, men denne ble mest sannsynlig ikke brukt til å nedtegne lengre tekster.

²⁴⁷ Ong 2002, s72f.

²⁴⁸ GnH, s 51.

²⁴⁹ Danbolt og Laugerud 1998, s 119.

²⁵⁰ Ong 2002, s 33.

²⁵¹ Berg 2010, s 42.

²⁵² Gunnes 1971, s 16.

²⁵³ Hjelde 1990, s 80.

²⁵⁴ Berg 2010, s 46.

klostermedlemmer, nemlig "(...) kyndige munkar og lekfolk med mindre religiøs innsikt".²⁵⁵ Berg trekker på bakgrunn av sine funn konklusjonen at Gammelnorsk homiliebok er en håndbok, eller lærebok, og ikke en egentlig prekensamling.²⁵⁶ Hvorvidt dette er riktig eller ikke skal vi ikke gå i dybden på her, men som et lite apropos kan det jo være interessant å nevne at det fra 1100-tallet finnes håndskrifter som viser messeordninger til hjelp for prestenes daglige gjerninger i kirken.²⁵⁷ Særlig Ordo Nidrosiensis Ecclesiae (Ordubók) og Manuale Norvegicum (Presta handbók) gir et rikt innblikk i *hvordan* forkynnelsen skulle forrettes. Disse tekstene var skrevet på latin. Om Gammelnorsk homiliebok også skulle ha vært en slik håndbok ville det kanskje vært mer sannsynlig at bokens innhold korrelerte mer med disse tekstene enn å bestå av forkynnende og moralske tekster. Jeg vil omtale homilieboken som en prekensamling. I denne sammenheng er ikke denne benevnelsen det viktigste, det er bokens ideer.

Av homiliebokens 30 prekener bør det også nevnes, at 6 av disse også henvender seg til *kvinner*.²⁵⁸ Utvider man termen til *søsken* eller *venner*, får man et resultat som viser at hele 12 prekener kan tenkes å ikke henvende seg utelukkende til menn.²⁵⁹ Om boken er beregnet for opplæring innad i klostrene, kan man sette spørsmålsteget ved at den henvender seg til begge kjønn, da disse var strengt atskilt og kvinners øverste stilling i kirkens hierarki var som abbedisser, et trinn under prestene.²⁶⁰ Slik sett kan det se ut til at boken også henvender seg til lekfolk. Hvis vi nå kan avrunde med at homilieboken var ment som et verktøy for prester, kan vi gå videre til spørsmålet om *hvordan* budskapet ble formidlet fra prekestolen til tilhørerne.

At prestene nå hadde et hjelpemiddel på et språk både han og hans tilhørere forstod må ha vært noe som løftet kvaliteten på forkynnelsen. Men kristendommen var en utpreget bokreligion, en kompleks tro som ikke var lett å favne. Gjennom homilieboken og kirkebygget fikk presten flere effektive verktøy i sin formidling.

²⁵⁵ Hjelde 1990, s 282.

²⁵⁶ Berg 2010, s 74.

²⁵⁷ Birkeli 1982, s 71.

²⁵⁸ Prekener 1, 2, 3, 5 og 28 i Astrid Salvesens utgave henvender seg til "brødre og søstre", mens preken 30 henvender seg til "menn og kvinner".

²⁵⁹ I tillegg til prekener i ovennevnte fotnote, henvendes det til "venner" i preken 4, 11, 20, 21 og 29, mens preken 27 retter seg til "søsken".

²⁶⁰ Jón Viðar Sigurðsson 2003, s 61.

Allegorier

Virkemidlene i prekenene for å formidle budskapet var tydelige og mangfoldige. Det allegoriske virkemiddelet, som var så viktig i middelalderens tekster, altså den dypere meningen bak eksempelet, var avgjørende for å kunne lære bort kristendommens historie, moral og levereregler. Mens andre skoler i kirkens oldtid brukte eksegesi, altså en fortolkende og forklarende stil var det altså den allegoriske fremstillingen som preget forkynnelsen i Vest-Europa.²⁶¹ Allegori stammer fra det greske ordet *allegorein*, som betyr "å si noe annet enn". Altså sier teksten noe annet enn det ordlyden egentlig tilsier, den *egentlige* mening ligger *bak* ordene.²⁶² Det er viktig å skille allegorien fra symbolikken. Forfatteren av en allegori har lagt sine egne følelser inn i budskapet, mens en forfatter av symbolikken lar tolkningen ligge hos mottakeren.²⁶³ Med andre ord var det homilieforfatternes, og prestens, oppgave å legge frem budskapet, det ble ikke forventet at mottakerne skulle tolke det de hørte.

Ser vi for eksempel på beskrivelse av med korset som symbol, har vi først den bokstavelige, eller historiske, tolkningen, nemlig at vi her har med et kristent kors å gjøre. Videre har vi den allegoriske tolkningen, nemlig hva menes med korset. Allegorisk sett vil korsets to armer symboliserer den dobbelte kjærligheten til Gud og til mennesker. Prekenen ber menneskene om å ta korset og bære det, og gjennom det følge i Kristi fotspor, med andre ord en moralsk betydning og appell til tilhørerne om å ta kristendommen til seg.²⁶⁴ Til sist har vi den anagogiske betydningen, altså hva meningen og målet med kristendommen er. Her vil det redegjøres om alle korsets egenskaper og betydninger, og at dette igjen skyldes Guds storhet og kjærlighet. Erik Gunnes hevder i homiliebokens forord at disse tolkningene trolig hadde sterk appell for tilhørerne her i nord, som var vant til skaldens metaforer i den norrøne diktningen.²⁶⁵

Analogier

Pave Gregor I den store regnes som en av de store læremestrene i prekenkunsten, og var også kjent som en stor homiletisk forfatter. Han resymerte og forenklet tidligere kirkefedres

²⁶¹ Gunnes 1971, s 13.

²⁶² Seland 1994, s 29.

²⁶³ Lewis 1936, s 45.

²⁶⁴ Hjelde 1990, s 332.

²⁶⁵ Gunnes 1971, s 13.

arbeider, og ble oversatt til norsk allerede på 1100-tallet.²⁶⁶ Han regnes også som opphavet til klassifiseringen av de syv dødssyndene, med akronymet *saligia*²⁶⁷ i tråd med hans måte å gjøre læren mer tilgjengelig på og enklere å huske.²⁶⁸

Gunnar Danbolt belyser bruken av analogier i tidlig middelalder, et virkemiddel for at ting skulle være lett å huske. Dette kunne gi seg utslag i for eksempel at et tall gikk igjen; fire årstider, fire elementer, fire evangelier, fire kardinaldyder etc.²⁶⁹ I homilieboken finner vi flere gode eksempler. Leser vi i prekenen om *St. Johannes og de andre evangelistene*, ser vi at Herren hadde valgt fire evangelister, som skulle spre læren til de fire verdenshjørner, samtidig som de representerte de fire elvene som rant fra Paradis.²⁷⁰ Videre i prekenen for *Askeonsdag* nevnes også de fire hovedemnene ild, jord, vann og vind. Guds ti bud, som skulle ganges med disse fire hovedemnene, og derav varte fasten i førti dager.²⁷¹ Slike forenklinger var ifølge Danbolt en verdensanskuelse som lignet mer en musikalsk komposisjon enn et moderne verdensbilde, noe som var nødvendig i et hovedsakelig muntlig samfunn.²⁷²

En annen måte å gjøre lærdommen mer tilgjengelig på var å overføre verdier fra en skikkelse til en annen, som for eksempel når Odd Munk på slutten av 1100-tallet beskrev Olav Tryggvason (968-1000) som den som beredte grunnen for Olav Haraldsson, slik Johannes Døperen hadde beredt grunnen for Kristus.²⁷³ Odd Munks fulle historie om kongen anses ikke som troverdig i dag,²⁷⁴ men virkemidlene han brukte forteller noe om tiden. Målet var at disse personene skulle inneha egenskaper som gjorde det lettere for menneskene å danne nye forståelige tankestrukturer.²⁷⁵

Kirkerommet

Gunnar Danbolt sammenligner at det som en gang var skille mellom innmark og utmark, nå ble overført til kirken, der det var et mørkt kaos utenfor kirken, var det et lysende kosmos

²⁶⁶ Gunnes 2000, s 66.

²⁶⁷ Superbia, avaritia, luxuria, invidia, gula, ira, acedia. (Hovmod, grådighet, begjær, misunnelse, fråtseri, vrede, latskap.)

²⁶⁸ Hjelde 1990, s 33ff.

²⁶⁹ Danbolt 1997, 183.

²⁷⁰ GnH, s 59.

²⁷¹ GnH, s 83.

²⁷² Danbolt 1997, s 184; Tryti 1990, s 29.

²⁷³ Kong Olaf Tryggvesöns saga, s 1.

²⁷⁴ Bagge 1992B, 22f.

²⁷⁵ Danbolt 1997, s 188.

innenfor.²⁷⁶ At ordet *kirke* ble nyttet både om bygningen og institusjonen, viser viktigheten av kirkebygget. Terskelen til kirken markerte avstanden mellom to verdensrom. Kirken ble en jordisk etterligning av paradiset og den himmelske verden. Når man gikk inn i kirken fikk man ikke bare oppleve seg selv som en del av det hellige, men alle dens elementer hadde også en opplærende og formidlende funksjon.²⁷⁷ Især i homiliebokens *Stavkirkeprekenen*, som vi allerede har stiftet bekjentskap med, ser vi at alt som var viktig for kirken som trosformidler, kunne man se i kirkebyggets oppbygning.

Korset var et universelt symbol som var lett å lage og lett å kjenne igjen. Den første til å ta i bruk korsets symbolikk var Augustin, og hans teologiske etterfølgere gjorde selve formen av korset til en kilde til erkjennelse.²⁷⁸ Steinkors har sannsynligvis vært satt opp i Norge allerede fra Håkon Adalsteinsfostres (920-960) tid.²⁷⁹ Vi har allerede sett at korset ble brukt som allegori i prekenene, men korset virket også som en forlenger av livets tre. I prekenen *Korsets gjenfinnelse* trekkes det linjer fra da Adam syndet ved begjærets tre, døde Jesus på korset og gjorde bot for Adams, og menneskenes, synder.²⁸⁰ I *Moralpreken III* vises det til at treet er bilde på det kristne kors.²⁸¹ Slik ble det dratt paralleller til Yggdrasil og den norrøne troen, korset var nå det nye verdenstreet.

Som nevnt var Alkuins og homiliebokens verdisyn i høy grad sammenfallende. Det er interessant å se at også senere i middelalderen vedvarer disse syn. Fra begynnelsen av 1100-tallet ble det vanlig å lage illustrasjoner over dyder og laster i form av trær, som. Der røttene, stammen og kronen på treet hadde de viktigste egenskapene, mens grenene holdt de andre egenskapene i kategorien.²⁸² Det ble utarbeidet bilder av for eksempel trær som skulle vise hva slags dyder og synder som var viktige. Ved biblioteket *The Beinecke rare book & manuscript library* ved Yale i Connecticut, USA, finnes det to slike bilder, *The Tree of Virtues and the Tree of Vices*. I bildet av dydens tre, finner vi nettopp ydmykheten som roten til alle gode gjerninger, og i bildet av lastens tre, er det hovmodet som regnes som roten til alle

²⁷⁶ Danbolt 2009, s 31.

²⁷⁷ Eliade 1969, s 29-31.

²⁷⁸ Aavitsland 2010, s 239-240.

²⁷⁹ Danbolt 2009, s 29.

²⁸⁰ GnH, s 107.

²⁸¹ GnH, s 80.

²⁸² Ladner 1979, s 251f.

onde gjerninger. I treet for dyder, øverst og i midten, troner nestekjærligheten, og utfra denne igjen springer barmhjertigheten.²⁸³

Uttrykket *biblia pauperum*, de fattiges bibel, refererte ikke bare til billedbiblene som dukket opp på 1200-tallet, men også til utsmykningen i kirkene. Både statuer, krusifikser og veggmalier som beskrev scener fra Bibelen og prekenene var viktig for å supplere prestens ord.²⁸⁴ Veggene kunne ofte være rene billedserier som omhandlet bibelhistorier og helgenvitaer.²⁸⁵ Dette var til hjelp for menigheten der de aller fleste verken kunne lese eller skrive, på den måten ble budskapet enklere å ta inn over seg.

Vi nevnte at døpefonten stod ved kirkens inngang som et symbol på at dåpen var nødvendig for å ta del av resten av kristendommen, og faktisk kunne hele kirkebygget kunne tolkes bibelsk. Leser man homiliebokens *Stavkirkeprekenen* ser man at alt i bygget hadde en mening, og mest viktig av alt, her hadde man symbolene rundt seg mens presten forrettet.

Det som sannsynligvis har vært med på å øke jomfru Marias popularitet som helgen kan ha vært billedgjøringen av henne. Fra å ha blitt fremstilt som en madonna, en himmeldronning, ble det fra 1100-tallet mer interessant å fremstille henne som en *mor*, at hun var et jordisk menneske som hadde fått plass i himmelriket.²⁸⁶ Denne endringen skjedde samtidig som Jesu' fremstillinger endret seg fra å vise ham som en himmelsk kriger og konge med krone, til å gjøre ham ydmyk, en som led på korset for menneskehetens skyld. Et annet grep som ble gjort var at kunstnerne begynte å avbilde bibelske hendelser som *samtidige*, dette for at tilskuerne ikke skulle føle at begivenhetene var noe som hadde skjedd for lenge siden et sted langt borte.²⁸⁷ Det var viktig at motivene skulle være gjenkjennbare slik at tilskuerne kunne føle tilhørighet.

Helgener til hjelp

Forskere er uenige om hvorvidt helgener var kristne forbilder eller ikke. Sverre Bagge anser at helgenenes viktigste funksjon var som hjelpere og mirakelmakere, ikke som forbilder for

²⁸³ Beinecke 2006.

²⁸⁴ Bagge 1998A, s134.

²⁸⁵ Danbolt 2009, s 44.

²⁸⁶ Danbolt 1996, s 139.

²⁸⁷ Danbolt og Laugerud 1998, s 119f.

fromhet og inderlighet.²⁸⁸ Religionshistoriker Gro Steinsland derimot, hevder at helgenlegendene fungerte som modell for kristne menneskers liv.²⁸⁹ Jón Viðar Sigurðsson stiller seg mellom disse synene da han kaller legendene "mellomaldarens kiosklitteratur", men ser det også mer sannsynlig at legendene var de geistliges forbilder, ikke vanlige menneskers.²⁹⁰ Kirkene som ble bygget var viet en spesiell helgen, og historier om helgenenes liv og virke ble spredte seg raskt i landet. Helgenene fylte en viktig funksjon i overgangen mellom norrøn tro og kristen tro som mirakelmakere i en tid der hedendom ble forbudt. Hans Jacob Orning hevder at folk knyttet seg raskere til helgenene enn Gud, da hans krav om ubetinget lydighet var vanskelig å tilpasse seg. Helgenenes mirakler derimot gav løfte om gjenytelser for bønnene, og vant derfor større oppslutning.²⁹¹ I Gammelnorsk homiliebok er seks av prekenene viet en eller flere helgener.

Hanna Møretrø hevder i sin masteroppgave at helgenkulten var en fortsettelse av fedrekulten fra norrøn tid, og at helgenene ikke bare fylte tomrommet etter de ærefulle forfedrene, men også ble ansett som viktige alliansepartnere ved at man kunne søke hjelp i helgenenes forbønn.²⁹² Jeg er enig med Møretrø i hennes slutninger, men vil spille videre på hennes tanker og mener det også er sannsynlig at helgentroen var en form for privat tro. Man valgte seg ofte en helgen man hadde tillit til og som kunne vokte om ens egne interesser. Forbønner var private og kunne gi trøst og håp i en fortrolig kommunikasjon med helgenen.

I homilieboken nevnes helgenenes forbønn flere steder,²⁹³ og i preken *Johannes Døperen* kan en lese at man skulle ta etter helgenene i gode gjerninger slik at "(...) vi lyser av askese, skinner av kjærlighet og gir almisser slik at vi blir ganske rene, da kan vi med noen fortjeneste be om deres forbønn hos Gud på dommedag, slik at vi kan nyte evig salighet i himmelrikes herlighet hos Gud (...) og alle andre helgener."²⁹⁴ Videre kan man lese at om man ønsket Guds vilje, så skulle man søke denne ved å gå i forbønn hos helgenene, samt handle som "de hellige".²⁹⁵ Om jomfru Maria sies det at hun kan hjelpe oss dersom vi "(...)

²⁸⁸ Bagge 1998A, s 144.

²⁸⁹ Steinsland 2012, s 147.

²⁹⁰ Jón Viðar Sigurðsson 2003, s 101.

²⁹¹ Orning 2012, s 103.

²⁹² Møretrø 2010, s 103.

²⁹³ GnH, s 54, 57, 111, 116, 122.

²⁹⁴ GnH, s 111.

²⁹⁵ GnH, s 54, 58.

tar eksempel av henne for å forme vårt liv(...)”.²⁹⁶ Med bakgrunn i mine funn i homilieboken anser jeg det som sannsynlig at historier om helgener også har spilt en større rolle som gode kristne idealer.

Hvilke av helgenene som homilieboken omtaler, vant terreng så hos det norske folk? Ifølge Oddmund Hjelde hadde ikke helgenene noen stor plass i homilieboken, så de som ble omtalt var de mest sentrale forbildene.²⁹⁷ Det er også disse jeg har konsentrert meg om i denne oppgaven. Antallet helgener var stort, blant annet var apostelen Peter populær om man regner etter antall kirkededikasjoner. Pernille H. Fredriksen har i sin hovedfagsoppgave sett på kirkededikasjoner i Norge i middelalderen, og til tross for at man bare kjenner rundt en fjerdedel av tidens kirker, gir tallmaterialet et pekepinn på helgenenes popularitet.²⁹⁸ Av de som homilieboken omtaler, og som vies plass i denne oppgaven, troner Maria øverst med 63 dedikasjoner, dette var i tråd med europeisk tid der det også var mange kirker i hennes navn, samt at hun var rangert høyest i helgenhierarkiet.²⁹⁹ Videre finner vi hellige Olav med 50 dedikasjoner. St. Mikael er nummer fire på listen med 32 dedikasjoner.³⁰⁰ Stefanus derimot har kun 2 dedikasjoner. Vi skal se litt nærmere på de enkelte nevnt i homilieboken for å se litt mer på budskapet de bar og hvordan de kan ha blitt mottatt.

Olav

Fra midten av 1100-tallet forsvant også bildet av den mektige seirende kongeguden Messias og ble erstattet av den ydmyke menneskesønnen som led på korset for menneskets skyld.³⁰¹ Det kan virke som om overgangen til det mykere Kristus-bildet nå var mulig da man samtidig kunne samle seg om den stadig voksende Olavskulten. Etter prekenene i Gammelnorsk homiliebok finner vi teksten *Hellig Olavs liv og jærtegn*, som beskriver tyve mirakuløse hendelser etter kongens død. Erik Gunnes hevder at denne teksten stammer fra erkebiskop Øystein Erlendsson (ca 1120-1188), og at den må være fra rundt 1160.³⁰² *Passio Olavi*, lidelses- og mirakelberetningen om Olav den hellige, ble antageligvis skrevet på 1180-tallet,

²⁹⁶ GnH, s 115.

²⁹⁷ Hjelde 1990, s 455.

²⁹⁸ Fredriksen 2004, s 5.

²⁹⁹ Dybdahl 1999, s 13.

³⁰⁰ Fredriksen 2004, s 136f.

³⁰¹ Steinsland 2012, s 117f, 125ff.

³⁰² GnH, s 184.

også denne av erkebiskop Øysteins hånd.³⁰³ Olav virket gjennom disse historiene nå som et bindeledd mellom det gamle og det nye. Han var både konge og kriger, samt mirakelmaker og Guds utsendte mann. Senere i middelalderen ble Olav sågar fremstilt hengende på et kors.³⁰⁴

Vi vet at Olav den hellige hadde en fremtredende plass, og at av de norske helgene var han den mest populære.³⁰⁵ Dette var ikke bare i kraft av både hans tidlige helliggjøring, også hans stamtre var viktig. I diktet *Skirnesmål* fra Den eldre Edda kan man lese om Guden Frøy og jotunjenta Gerd, og hvordan de i et hierogami³⁰⁶ avlet en sønn Fjolne, stamfaren til Ynglingeætten.³⁰⁷ Også Snorre og Theodoricus Munk beretter om Fjolnes opphav og om hvordan et av Frøys navn var Yngve, derav navnet på ætten.³⁰⁸ Harald Hårfagres far, Harald Svarte (d. ca 860), var av denne ætten, og dermed også Olav Haraldsson som hevdet å stamme fra Hårfagre-ætten. På den måten spilte Olav rollen både som etterkommer av gudeslekt, kristningskonge og helgen.

Dyrkingen av Olav den hellige viser hvor viktig Olav som helgen var for kirken, men også for folket. Gro Steinsland hevder at etter Olav Haraldssons død i 1030 sluttet motstanden mot den nye troen, og en ny religiøs inderlighet oppstod. Årsaken til dette var av helgengjøringen av kong Olav. Hans død ble "(...) tolket ved hjelp av Kristus-myten, mens Kvite-Krist på sin side ble gjenkjent og akseptert som folkets egen gud gjennom fortellingen om Olavs død."³⁰⁹ Både konge og kirke brukte bevisst det før-kristne for å konsolidere egne posisjoner. De gamle norrøne mytene la altså grunnlag for de nye kristne mytene. Denne helliggjøringen av kongen, som vi også finner tilsvarende av i Danmark og Sverige, var en måte å garantere legitimitet til deres etterkommere på, samt at det senere i middelalderen virket samlende som nasjonsbygger.³¹⁰

I Gammelnorsk homiliebok finner vi som nevnt teksten *Hellig Olavs liv og jærtegn*. Her kan vi i historiens innledning lese at kongen fremstilles som det ytterste ideal på det kirken, i dette tilfelle kirken representert av erkebiskop Øystein, anså som rett levesett;

³⁰³ Moseng et al. 2007, s 263.

³⁰⁴ Bagge 1998A, s 139.

³⁰⁵ Jón Viðar Sigurðsson 2003, s 87; Mundal 1995, s 111; Steinsland 2012, s 156.

³⁰⁶ Hellig bryllup mellom en himmelsk gud og en kvinne av jorden. Kjent i andre religioner/mytologier.

³⁰⁷ *Skirnesmål*, s 85-93.

³⁰⁸ *Ynglingesagaen*, s 3, 10,15; *Historien om de gamle norske kongene* s 27.

³⁰⁹ Steinsland 2012, s 129.

³¹⁰ Skórzewska 2011, s 333.

”(Olav) (...) forlot denne verden og legemets lyst, og ble en foregangsmann i det å leve etter sin tro. Verdens glitter syntes ham heslig, og denne verdens ære satte han liten pris på, sammenlignet med Guds kjærlighet. Han viste seg ydmyk i sitt kongedømme og i de mangfoldige ting han hadde omsorg for. I alle ting tenkte han først og fremst på den himmelske ære. Han holdt seg borte fra det som Guds lov forbyr, og det den påbyr, utførte han med den mest brennende kjærlighet.”³¹¹

At hans kjærlighet beskrives som ”brennende” henviser også til at han tilhørte den øverste av Guds fylkinger beskrevet i kapittelet om nestekjærlighet. Men Olav var ikke bare ydmyk, han viste også ifølge Theodoricus Munk både nestekjærlighet og barmhjertighet med både sine venner og fiender,³¹² noe vi skal komme tilbake til i avsnittet om Stefanus. I *Hellig Olavs liv og jærtegn* blir han også tilskrevet rollen som lovskriver, der han holdt sin hånd over de fattige, at han ikke godtok hovmodige og egenrådige konger, og at ved å lese disse lovene kunne man se ”(...) hvor miskunnelig og varmhjertet han var mot alle som led vondt.”³¹³

Men det var ikke den levende kongen som var sentral i Olavskulten, men omstendighetene etter hans død og hans ettermæle. Miraklene og helbredingene var det som befestet hans stilling som den største martyrkongen i landet. Ifølge Gro Steinsland ble Olav, sammen med jomfru Maria, de store omsorgsskikkelsene i norsk middelalder. Olav var kongen som fra himmelen kunne sørge for de minste og de fattigste, og han ble ”(...) eksponenten for kjærlighetskraften og omsorgen i det norske middelaldersamfunnet.”³¹⁴

Martha Knapskog har i sin masteroppgave om tidlig norsk helgentro stilt spørsmålet om kulten omkring Olav var tuftet på folkets tro eller politisk taktikk, og ser en tredje vei. Hun hevder at *fordi* kulten var der, og eliten så en nytteverdi av den, ble Olavskulten så stor som den ble.³¹⁵ Steinsland hevder på sin side at det kom noe nytt inn i kulturen med Olav, og det var en omsorg for medmenneskene. Som hun skriver; ”Vi kan si at den folkelige olavsskikkelsen førte mykere drag inn i kristendommens gudsbilde Det var snart ikke en dal eller et sted i landet som ikke bar merke etter Olavs hest eller hadde en olavskilde med helbredende vann.”³¹⁶ Dette viser ikke bare at Olav var en populær helgenskikkelse i

³¹¹ GnH, s 141-142.

³¹² Historien om de gamle norske kongene, s 69-70.

³¹³ GnH, s 142-143.

³¹⁴ Steinsland 2012, s 187-188.

³¹⁵ Knapskog 1999, s 42.

³¹⁶ Steinsland 2012, s 188-189.

middelalderen, men også at han var en helgen folket satt sin lit til. At han hadde en grav i Nidaros man kunne besøke om nøden ble for stor, at han var forholdsvis nær i tid, og at han var norsk konge må ha sørget for en ny nærhet til kristendommen. Noe annet som også må ha bidratt til hans popularitet var at han representerte mennesket, utvalgt av Gud for å tjene. Det samme gjelder vår neste helgen, gudefødersken Maria.

Jomfru Maria

Som vi har sett var Jesus det største idealet, men også hans mor, den hellige Jomfru Maria, skulle spille en viktig rolle for middelalderens kristendom. Historien hennes er kjent for de fleste. Hun var forlovet med Josef, men engelen Gabriel kom til henne med budskap om at hun var utvalgt til å føde Guds sønn.³¹⁷ En fødsel uten smerter, da hun var syndefri i sin jomfruelighet, og gikk derfor fri av arvesynden. I år 431 ble det første Maria-dogmet fastslått ved kirkekonsilet i Efesos, og Maria ble gitt tittelen *theotokos*, gudeføderske, da hun hadde født Guds barn uten å ta del i arvesynden.³¹⁸ Maria blir regnet som en helgen, men i motsetning til andre helgener, var det ikke en legemlig pinsel med døden til følge som gjorde henne til helgen, men en åndelig pinsel, da hun så sin sønn, Herren, bli korsfestet.³¹⁹ Maria var den av helgenene som ble rangert høyest.³²⁰

Gro Steinsland anser det som sannsynlig at Maria ble introdusert med misjoneringen, men at det var først på midten av 1100-tallet det norrøne samfunnet kunne ta over seg dette nye feminine idealet. Tidligere i nord hadde den fryktløse og modige sankt Sunniva vært kristendommens kvinnelige ansikt utad, men ble nå avløst av en Maria-kult.³²¹ Men Maria må ha vært viktig også før dette, da flere kirker er blitt reist i hennes navn. I *Olav den helliges saga* fortelles det at kong Olav Haraldsson (995-1030) skal ha latt bygge en Mariakirke i dagens Sarpsborg.³²² Harald Hardråde (1015-1066) skal ha reist en Mariakirke i Nidaros i år 1031,³²³ mens Hardråde også anses som byggmester av Mariakirken i Oslo.³²⁴ At

³¹⁷ Hun ble befruktet av Den hellige ånd, noe som for øvrig i middelalderens kunst ofte ble visualisert ved en due, symbolet på Den hellige ånd, som flyr inn i Marias øre. Hun fødte senere Jesus, verdens frelser.

³¹⁸ Steinsland 2012, s 148.

³¹⁹ Hjelde 1990, s 333.

³²⁰ Dybdahl 1999, s 37. Jón Viðar Sigurðsson 2003, s 87. Steinsland 2012, s 148.

³²¹ Steinsland 2012, s 155.

³²² Olav den helliges saga (første del), s 248f.

³²³ Harald Hardrådes saga, s 176.

konger gav sine døtre Maria-navnet vitner om at hennes popularitet var økende. Harald Hardråde (1015-1066) kalte opp en av sine døtre etter Maria,³²⁵ og det samme gjorde kong Øystein Magnusson (1088-1123)³²⁶ og Harald Gille (1103-1136).³²⁷

I nordisk middelalder var det åtte festdager til ære for Maria, såkalte Mariadager. I homilieboken nevnes Maria i tolv av prekenene, samt at to av disse er tilegnet henne.³²⁸ *Kyndelsmessen* 2. februar var til minne om Marias renselse førti dager etter Jesu fødsel, og hvordan hun gikk i tempelet. Ordet kyndel kommer fra det latinske *candeō*, som betyr lys, og denne dagen ble det utført lysseremonier i kirken mens man sang Mariahymner.³²⁹ Høytiden var til minne om "(...) Vår Herre Jesu Kristi og hans mors, Marias, ydmykhet, så skal vi, gode venner, akte vel på ydmykhet i all vår ferd."³³⁰ Og det er dette som er noe av kjernen i budskapet om Maria, nemlig ydmykheten. Det at hun gjennomgikk en renselsesprosess på førti dager etter fødselen som var vanlig for kvinner til tross for at hun selv ikke var uren, var et bevis på hennes ydmykhet til Herrens lover. Herren hadde selv vist sin ydmykhet da han tillot seg å bli født av fattige foreldre. Prekenen avsluttes med en oppfordring der Herren setter seg selv som ideal; "Lær av meg, for jeg er saktmodig og ydmyk i hjertet."³³¹

Marimessen som ble feiret 15. august var *Maria himmelfartsdag*.³³² Prekenen kunne benyttes på flere av marimessene, men særlig hennes død og bortgang preger budskapet. Alle Marias dyder prises i teksten, men det er især hennes renhet og ydmykhet som verdsettes. Her løftes hun opp som det første mennesket som sverget å leve i kyskhed, hvorpå det fortelles at hun var utvalgt til å føde Guds sønn da hun ikke næret kjødelig begjær i sin kropp.³³³ En interessant passasje forteller at Maria "(...) vernet i ydmykhet så vel om sine dyder, at hun aldri ble skadet av hovmod, og sa at hun hadde fått nytte godt av sin ydmykhet, fordi Gud hadde gitt henne så stor ære."³³⁴ Her ser vi at i prisgivingen av ydmykheten, dukker en advarsel mot antitesen hovmodet opp, samtidig som æren nevnes,

³²⁴ Krag 1995, s 207.; Horgen 1997, s 141.

³²⁵ Harald Hardrådes saga, s 172.

³²⁶ Magnussønnenes saga, s 250.

³²⁷ Haraldsønnenens saga, s 300.

³²⁸ Islandsk homiliebok har to prekenes til felles med den norske, Assumptio og Purificatio. I tillegg har boken ytterligere to Maria-prekenes, samt en Maria-bønn.

³²⁹ Hjelde 1990, s 209.

³³⁰ GnH, s 78.

³³¹ GnH, s 78.

³³² Jesu himmelfart kalles *ascension*, han reiste opp til himmelen i egen makt. Marias himmelfart derimot kalles *assumption*, da Maria ble hentet opp av Gud.

³³³ GnH, s 114.

³³⁴ GnH, s 115.

og hvordan den nå har fått et nytt innhold. Viktigheten av Marias egenskaper og hennes posisjon som viktig helgen, vises mot slutten av prekenen der tilhørerne anmodes om, nest etter Gud, å påkalle hennes hjelp og gå til henne i forbønn, da hun er "(...) miskunnelig og saktmodig, barmhjertig og ydmyk."³³⁵

Vel så viktig som å være et forbilde for renhet og ydmyke handlinger, må Maria også ha appellert i sin rolle som *mor*. Fra 1100-tallet av var det både de fattige kårene hun fødte sin sønn inn i og morskjærligheten hun nærret ham som ble vektlagt.³³⁶ Hennes kjærlighet til sin sønn var også et gjennomgående tema i kirkekunsten.

Stefanus

Annen juledag er viet helgenen Stefanus. 26. desember var opprinnelig en del av den gamle feiringen av vintersolverv, og på denne dagen var det vanlig å ri om kapp til åpent vann for å gi hestene drikke. Dette var en del av jordbrukskulten. Kirken fastsatte at denne dagen skulle æres den første martyren, Stefanus, og han ble fremstilt som stallgutt og hestenes beskytter. Dagen ble kjent som Staffansdagen, og tradisjonen med å ri ut hestene ble kalt *å ri staffan*, eller *å ri annendagsskeid*.³³⁷ I kirkekunsten er Stefanus ofte avbildet som vokter av hester, og da gjerne hester som drikker.³³⁸ Et godt eksempel på hvordan kirken kristnet de gamle hedenske festdagene, samtidig som folket fikk beholde sine tradisjoner.

I Apostlenes gjerninger i Det nye testamentet finner man historien om den jødiske Stefanus som levde på begynnelsen av 100-tallet, og som skal ha vært stallgutt hos Herodes i Jerusalem. Da det brøt ut uenigheter i menigheten om hvordan oppgaver skulle fordeles, ble Stefanus leder av en gruppe diakoner som skulle løse tvistene. Da Stefanus talte til folket og erklærte at han trodde på Jesus Kristus, provoserte han de jødiske autoriteter og ble anklaget for blasfemi og dømt til steining.³³⁹ Han omtales også som protomartyr da han var den første martyren i den kristne kirke. En av Stefanus' motstandere var Paulus. Da Stefanus ytret sine siste ord i bønn til Gud, ble Paulus omvendt og kjent som hedningenes apostel, og

³³⁵ GnH, s 116.

³³⁶ Knapskog 1999, s 86.

³³⁷ Bø 1970, s 130f.

³³⁸ Dädesjö kyrkja i Småland, Sverige, har et spesielt godt bevart maleri av Stefanus og hestene, datert til slutten av 1200-tallet.

³³⁹ Eckhoff 2000, s 235ff.

dermed et forbilde for å ta omvendelsen.³⁴⁰ At Stefanus selv var konvertitt kan også ha økt hans popularitet i nord.

I Gammelnorsk homiliebok er St. Stefanus viet en egen preken, og den finnes også, med mindre grader av variasjon, i den islandske homilieboken. Det er to egenskaper som vektlegges i historien om Stefanus, og det er i størst grad nestekjærligheten, men også barmhjertigheten han viste ovenfor sine fiender. Mens disse steinet ham til døde skal han ha bedt Gud om ikke å hevne denne synden. Hans siste ord til Herren var en bønn om å skåne hans forrædere. Homilieboken trekker frem Stefanus' storsinn og ber tilhørerne "(...) tenke over hvor stor kjærlighet Stefanus viste: Oppreist stod han, da han ba for seg selv, men han falt på kne da han bad for uvennene sine."³⁴¹ Stefanus portretteres som et menneske, som av kjærlighet til Gud, også viser sine bøddler kjærlighet. Nestekjærlighet, her legemliggjort gjennom Stefanus, var en av kirkens grunnpilarer og særlig det å elske sin fiende ble tungt vektlagt.

Homilieboken innleder prekenen med å presentere Stefanus som et eksempel å følge. Hele prekenen dreier seg om hvordan det gode seirer over det onde, og at om "(...) vi elsker våre uvenner og tilgir dem som handler urett mot oss, så blir vi ikke bare Guds venner, men til og med hans barn (...)"³⁴² En mer detaljert beskrivelse av hvordan nestekjærligheten virker og hvordan man skal hantes med urett og synd, finnes mot slutten av prekenen.

"Den som elsker sin uvenn og tilgir dem som gjør ondt, kan være trygg ved Guds løfte om at hans synder vil bli ham tilgitt. Men den som volder sin neste urett, han skylder først å gjøre bot for dette og be om forlik, men så skal den andre også tilgi ham av hele sitt hjerte. Og hvis én mann handler urett mot en annen og den andre hevner seg ved å gjøre samme urett igjen, eller gjøre noe enda verre, så skal begge gjøre bot, og begge skal tilgi den andre. Men den som forliker seg med sin uvenn uten at han selv var den første til å begå uretten, han ligner Herren selv som bad for sine uvenner, da han ble ført bort for å korsfestes."³⁴³

Grundigheten i teksten, og de stadige repetisjoner av budskapet, viser viktigheten av temaet. Man skulle følge Stefanus som et eksempel på nestekjærlighet og som en som hevet seg over hevnen. Homilieboken kaller selv kjærligheten for en opphavskilde til alt godt, og som Oddmund Hjelde skriver i sin analyse av teksten: "Den gamle fiende frister til ugjerning

³⁴⁰ Hjelde 1995, s 41f.

³⁴¹ GnH, s 57.

³⁴² GnH, s 58.

³⁴³ GnH, s 58f.

og hevn. Men den som gjengjelder ondt med godt, kan djevelen ikke beseire.”³⁴⁴ Og nettopp dette er typisk for kirkens ord. Når man syndet, var det djevelens list som stod bak. Prekenen avslutter med en oppfordring om at dersom ”(...) vi er tålmodige når våre medmennesker gjør oss urett, vil vi seire over djevelen og bli verdige til å se Guds herlighet sammen med Stefanus (...)”.³⁴⁵ Det å følge Stefanus’ eksempel, var ikke bare å følge kirkens ord, det var altså også å beseire djevelen.

Var så Stefanus populær blant folket? Jón Viðar Sigurðsson viser til at helgenene, deriblant Stefanus, ble brukt av kirken som mønster til å inspirere til riktig livsførsel.³⁴⁶ Slik må vi forstå at Stefanus var en sentral helgen i den norske middelalderen, og viktig for kirken. På den annen side sier kirkededikasjonene noe annet. Edvard Bull antydte at Stefanus var mer populær på Island enn i Norge gjennom det faktum at antall kirkededikasjoner i Norge var to,³⁴⁷ mens det på Island var hele syv kirker i Stefanus’ navn.³⁴⁸ Audun Dybdahls arbeid med helgenkult i Trøndelag støtter dette, ved at han ser sammenheng mellom dedikasjoner og popularitet, og trekker konklusjonen at Stefanus ikke har vært av de mest populære.³⁴⁹ Når vi også vet at gjennom hele middelalderen hadde Maria 63 dedikasjoner, og Olav 50,³⁵⁰ gir det inntrykk av at Stefanus var viktigere for kirken enn for folket. Man ser også at 26. desember var viet St. Stefanus, en av helligdagene i forbindelse med julefeiringen ifølge Gulatingsloven og Frostatingsloven,³⁵¹ men lovverkene sier ingenting om en egen messedag for helgenen.

I sin beretning om Olav den helliges fall, trekker Theodricus Munk linjer til nettopp Stefanus. Her blir Olavs handlinger sammenlignet med Stefanus’, og ifølge Munk fikk Olav før kampen på Stiklestad en åpenbaring om sin død,³⁵² og bad da stallaren sin gi almisser til alle som ville slåss mot ham. Dette var inspirert av Stefanus som tilgav sine fiender som steinet ham til døde. Om Olav skriver han; ”Likeens kan en se hvor from denne martyren var da han med omhu fulgte i vår Frelsers første bannerbærers fotspor, nemlig Stephanus, denne

³⁴⁴ Hjelde 1990, s 152.

³⁴⁵ GnH, s 59.

³⁴⁶ Jón Viðar Sigurðsson 2010, s 116.

³⁴⁷ I Trondheim og i Tønsberg, der han delte dedikasjonen med st. Jørgen.

³⁴⁸ Bull 1912, 227.

³⁴⁹ Dybdahl 1999, s 36.

³⁵⁰ Fredriksen 2004, s 45, 137.

³⁵¹ GtL, 18. FtL, II34.

³⁵² Snorre skriver også om dette forvarselet i *Olav den helliges saga (annen del)*, s 97.

høyhellige første martyrt.”³⁵³ Også i Sverres saga kan vi se at Sverre følger hans eksempel og tilgir sine fiender, samtidig som han ber Gud gjøre det samme.³⁵⁴ På den måten kunne Sverre vise seg selv som en god kristen som fulgte den kristne læren, men han kunne også kalle seg Guds venn og dermed øke egen makt.

På slutten av prekenen om Stefanus kan vi lære at om man elsker sine uvenner og tilgir dem, blir man både Guds venn og hans barn.³⁵⁵ Så tilbake til spørsmålet om Stefanus var en populær helgen. Det kan se ut til at Stefanus som helgen ikke hadde stor utbredelse i Norge når man ser på tidlig lovverk og antall kirkededikasjoner, dette kan tolkes dit hen at han ikke var en helgen ”for folket”. Men Sverre fulgte hans eksempel ved å vise sine fiender storsinn, og i det at han var en sann kristen og verdig til kongekronen. Det kan være, som også historiene om Olav den hellige og kong Sverre viser, at Stefanus var mest kjent for kretsen rundt konger og biskoper til tross for at han også er viet plass i homilieboken.

Mikael

Mikael er helgen og en av Guds erkeengler, og skiller seg dermed ut da helgener normalt har vært mennesker før helgengjøringen. Navnet hans betyr ”hvem er lik Gud”,³⁵⁶ og han har en sentral rolle i kristendommen som den som skal gjøre slutt på djevelen ved verdens ende.³⁵⁷ Han nevnes ikke ofte ved navn i Bibelen,³⁵⁸ men når det fortelles at man på jordens siste dag skal høre Guds basun, er dette Mikael, endetidens hornblåser. Steinsland peker på at Mikael var en forlengelse av den norrøne Heimdall,³⁵⁹ som fungerte som vaktmann for gudene og skulle blåse i Gjallarhorn når Ragnarok kom.³⁶⁰

Helgenen Mikael var kjent for nordmenn allerede i misjonstiden,³⁶¹ navnet var i bruk fra 1000-tallet, kanskje tidligere, og Mikkelsmess er omtalt i samtlige nordiske liturgiske kalendere,³⁶² samt i lovverkene Gulatingsloven, Frostatingsloven og islandske Grágás. Mikael ble fremstilt som høvdingen av englehæren og en som seiret over ondskapen. Det var

³⁵³ Historien om de gamle norske kongene, s 69-70.

³⁵⁴ Sverres saga, s 71, 122, 147, 261, 264.

³⁵⁵ GnH, s 59.

³⁵⁶ Hjelde 1995, s 94.; Luthen 1999, s 16.

³⁵⁷ Åp 12,7-8. GnH, s 118.

³⁵⁸ Han er sentral i det apokryfe skriftet *Enoks bok*, der han kalles ’engelen over menneskene’, og omtales som ’barmhjertig og langmodig’.

³⁵⁹ Steinsland 1997B, s 26f.

³⁶⁰ Holtsmark 1990, s 158-164.

³⁶¹ Paasche 1958, 16f; Hjelde 1995, s 10. Steinsland 2012, s 169.

³⁶² Luthen 1999, s 14.

tidstypisk og en del av misjonsprosessen å fremstille den nye religionen som en sterk og krigersk tro. I Nidarosdomen finnes sågar en marmorplate med motiv av Mikael som overvinner en drage, et symbol på den nye troens uovervinnelighet.³⁶³ Mikael har spilt en stor rolle i den tidlige kristendommen. I dag kjenner man til 28 Mikaelskirker, men religionshistoriker Eivind Luthen hevder det mest sannsynlig har vært flere enn 100.³⁶⁴ Etter Maria og Olav var Mikael antageligvis den viktigste av helgenene i Norge, noe blant annet runestenen *Jomfru Marias synål* ved Avaldsnes kirke bekrefter med innskriften *Mikjáll Maríu næstr*, Mikael nærmest etter Maria.³⁶⁵

Mikkelsmess ble tidlig en populær festdag og ble feiret 29. september. På primstaven er dagen merket av med en skålvekt. Hovedteksten i liturgien har fra middelalderen og frem til i dag vært Matteus 18.1-11, fortellingen om himmelriket og barna.³⁶⁶ Til tross for at St. Nicholas regnes som beskytter for barna, har også Mikael vært viktig for de minste.³⁶⁷

Men hvorfor er Mikael viktig i denne forbindelse? Og hvorfor er han relevant når det kommer til barmhjertighet? For det første er han viktig da han var en av de første helgenene det norrøne folket bandt seg til, at han har en egen preken tilegnet seg i Gammelnorsk homiliebok er også et bilde på hans betydning. I billedgjøringer ble Mikael ofte fremstilt med vektskåler, som han brukte til å veie sjelene ved livets slutt, og det er her barmhjertigheten kommer inn. For Mikael var engelen som veide menneskets sjel når det døde, det var han som avgjorde om den avdøde fortjente en plass i himmelen. Men han var en mild og barmhjertig dommer, og jukset gjerne med vektene for å få de avdøde til Gud.³⁶⁸ Dette illustrerer at Herren satte barmhjertigheten over rettferdigheten, det eneste han krevde var anger over dårlige gjerninger. I *Presta handbok* nevnes han i forbindelse med begravelser, der det prekes om den avdødes ferd opp til himmelen.³⁶⁹

³⁶³ Suul 1991, s 26f.

³⁶⁴ Luthen 1999, s 49.

³⁶⁵ Fredriksen 2004, s 29.

³⁶⁶ Luthen 1999, s 110. Bibelen, s 1506.

³⁶⁷ Som et apropos til forholdet mellom Mikael og barna, har arkeologiske utgravninger på kirkegården ved Mikaelskapellet på klosterøya Selja i Sogn og Fjordane gitt noen interessante opplysninger. Klosteret ble drevet av benediktinermunker, som ofte var knyttet til Mikael som helligdom. Her har arkeologene funnet et overveldende antall barnegraver, også for nyfødte. Det spesielle er at barna er blitt gravlagt i kirkeskipet i klosteret, et gravsted vanligvis forbeholdt abbeder, prester og munk. Barnegravene kan vitne om at stedet var målet for valfart. Senere i middelalderen var pilegrimsreiser for barn blant annet til Mont St. Michel i Frankrike, samt at gravide ofte valfartet til Mikaelskirker. Kan det være at Mikaelskapellet på Selja hadde samme type valfart?

³⁶⁸ Luthen 1999, s 83f.; Steinsland 2012, s 204f.

³⁶⁹ Manuale Norvegicum, s 86.

Som det står i homilieboken: "Denne engelen Mikael er satt til høvding over Paradis, og han har makt over alle de rettferdiges sjeler til å lede dem fra pinen til Paradis. Derfor ber vi Gud i hver dødsmesse at han skal sende engelen Mikael i møte med menneskesjelene for å lede dem til fred fra djevlens velde. Derfor skal vi vinne for oss denne engelen med bønner og gode gjerninger, for at han kan hjelpe oss til forlik med Gud."³⁷⁰ Videre i prekenen bes det om at man i miskunn skal støtte de svake slik at den himmelske flokken blir utfylt. Den fattige skal tjene Gud med sine gjerninger, mens den rike skal vise hjertelag mot sin neste. Og det er dette som er budskapet for prekenen, at gode gjerninger og oppriktig anger vil føre til Guds miskunn.

Det er viktig å huske at dette var en eskatologisk tidsalder, som kom til å prege både sinn og forkynnelse, noe som vi også ser spor av i homilieboken.³⁷¹ Tanken om at dommedag var nær var alminnelig,³⁷² og tanker om døden, og livet etter den, må ha påvirket menneskene. Hvis vi ser bort fra Maria og Olav som hadde en mer "selvfølgelig" høy status blant helgenene, kan det med første øyekast se underlig ut at av de to andre helgenene homilieboken omtaler, Stefanus og Mikael, er det stort spenn i antall kirkededikasjoner. Kan svaret på Mikael's popularitet ligge i hans rolle som veier av sjeler ved livets slutt? Var frykten for dommedag så stor at Mikael ble viktigere enn Stefanus' kjærlighet til sine fiender?

Kristenrettene

Kristenrettene var en måte kirken i samarbeid med kongen kunne disiplinere folket til rett tro. Den manet til lydighet og dens innhold samsvarte i høy grad med homiliebokens formidling. Det ble slått ned på det kirken anså som laster, samtidig som dydene ble lovbestemt.

Snorre forteller at Olav den hellige skrev kristenrettene "(...) med råd og hjelp fra biskop Grimkjell og de andre prestene, og han la all makt på å avskaffe hedenskap og gamle sedvaner, som han mente var imot kristendommen."³⁷³ Det skal ha vært på Mostertinget i

³⁷⁰ GnH, 122f.

³⁷¹ GnH prekener nr 1, 2, 3, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 21, 22, 24, 27, 28, 30. To av disse (22 og 30) heter Dommedag I og II.

³⁷² Bagge 1998A, s 99.

³⁷³ Olav den helliges saga (første del), 242.

1024 at kristenretten først ble formulert. Mot midten av 1100-tallet ble kanonistikken, kirkens egen lovgivning som især tilregnes Gratian, viktigere enn teologien ifølge historiker Tore Iversen.³⁷⁴ Erkebiskop Øystein var en viktig pådriver av kanonistikken i Norge, og var antageligvis også utformer av både *Canones Nidrosiensis* og pådriver av å få kirkeretten til å gjelde i Norge.³⁷⁵ I kapittel 2 av Gulatingsloven kan en lese at de nye lovene "(...) vart vedtekne med samråd av Magnus konge, Øystein erkebiskop og Erling Jarl og alle dei visaste menn i Noreg."³⁷⁶ Det er denne loven, samt Frostatingsloven, som også mest sannsynlig har hatt Øystein som bakmann.³⁷⁷ Dette til tross, så antas det også at den eldste Gulatingsloven har en mer verdslig preget form enn Frostatingsloven,³⁷⁸ vi skal forsøke å se på disse nyansene underveis.

Kristenrettene var omfattende med mange lover og ordninger. Kirken var autoritær i nær sagt alle deler av menneskenes tro, liv og virke. Det ble sett på som en kristen plikt å slå ned på det som kunne fravike den kristne læren.³⁷⁹ Men vi må også ha i mente at lovene ikke nødvendigvis representerer alle kirkens visjoner, kanskje heller ikke mange av de viktigste,³⁸⁰ dette har nok sammenheng med at kirken på flere områder måtte komme de gamle tradisjonene i møte for å vinne folket,³⁸¹ og at lovene måtte godkjennes på de ulike lagtingene før de ble iverksatt.³⁸²

Vi skal her se nærmere på de temaene som kan falle inn under de dydene vi så på i forrige kapittel. Formaning om ydmykhet finnes ikke i lovverkene, men både nestekjærlighet og barmhjertighet er godt representert.

³⁷⁴ Iversen 1997B, s 69.

³⁷⁵ Gunnes 1996, s 140.

³⁷⁶ GtL, kap 2.

³⁷⁷ Gunnes 1996, s 138; Riisøy 2005, s 60.

³⁷⁸ Grevle 2002, s 27.

³⁷⁹ Brundage 1995, s 70; Grevle 2002, s 27.

³⁸⁰ Skre 1995, 212.

³⁸¹ Jón Viðar Sigurðsson 1999, s 104.

³⁸² Kolsrud 1958, s 141.

Nestekjærlighet

Sinne og hevntvang, begjær og ondt snakk

Hevn var ikke en emosjonell handling for at noen skulle betale for sine gjerninger, det var en nødvendighet for å gjenopprette orden,³⁸³ og hevn ble ansett som mer ærefullt enn forsoning.³⁸⁴ Æren kan på den måten forstås som en uskreven gylden kodeks. Fulgte man ikke de etiske spillereglene påførte man ikke bare seg selv, men hele ætten skam. Og motsatt, ble man påført skam, ble det forventet at man selv, eller andre medlemmer av ætten, skulle rette opp i dette. Landskapslovene anerkjente også retten til å hevne seg. Faktisk var hevnen en plikt, i Gulatingsloven sies det at man ikke hadde krav på rettsbøter mer enn tre ganger, om man ikke hevnet seg i mellomtiden.³⁸⁵ Gulatingsloven viser at i de fleste tilfeller dreide det seg om hevndrap, men også ved grove ærekrenkelser kunne dette hevnes med drap av ugjerningsmann.³⁸⁶ Frostatingsloven sier at en mann hadde rett til å hevne sin kone, mor, datter, søster, stedatter, svigerdatter og brorens kone, uten å bli straffet av verken konge eller frender.³⁸⁷ Det var først med Magnus Lagabøters landslov fra 1274-76 at blodhevn ble forbudt.³⁸⁸ I både Gulatingsloven og Frostatingsloven finner vi strenge lovtekster når det gjelder beskyldninger om seksuelle avvik, og dette var i følge lovene, tillatt å hevne.³⁸⁹

Begjæret skulle ifølge kirkens lover begrenses, selv innenfor ekteskapet var reguleringer for når man kunne ha samleie. Frostatingsloven nevner blant annet at "(...) den mann som ligg med kona sundagsnatta, natt til imbredagane eller i langfasta, han er skuldig tre merker i straff til biskopen og dei skal baa to skrifta og bøta for Gud."³⁹⁰ I tillegg var det forbudt å ha seksuelt samkvem når kvinnen menstruerte, var gravid eller ammet. I følge Sverre Bagge ble det forkynt at barn som ble unnfanget på disse ulovlige tidspunktene ville bli vanskapt.³⁹¹ Så langt har det dreid seg om det kroppslige begjæret, men begjær etter makt og rikdom, som vi så det også ble advart mot i homiliebogen, finner vi ingen direkte spor av i lovene.

³⁸³ Meulengracht Sørensen 1995, s 197.

³⁸⁴ Bagge 1998A, s 41.

³⁸⁵ GtL, 186.

³⁸⁶ GtL, 152, 160, 171, 196.

³⁸⁷ FtL, IV39.

³⁸⁸ Imsen 2009, s 186. Robberstad 1976, s 196.

³⁸⁹ GtL 196; FtL kap X-35.

³⁹⁰ FtL, III9.

³⁹¹ Bagge 1998A, s 121-123.

Det gunstigste idealet for menn ble uttrykt med ordet *drengr*, som betegnet et menneske *der er som det bør være*.³⁹² Den kvinnelige parallellen var ordet *skǫrungr*, som kunne karakterisere et handlekraftig og utmerket menneske.³⁹³ Disse uttrykkene omfavnet mange av de samme egenskapene, men allikevel var idealene forskjellige. Der egenskaper som hederlighet, mot og gjestfrihet gav ære til begge kjønn, ville for eksempel det å antyde at en person overskred sitt kjønnsrollemønster være ærekrenkende. Især gjaldt dette å antyde at en mann var feminin. I landskapslovene finnes flere lover som omhandler baktaling og ærekrenking. Gulatingsloven har for eksempel en egen paragraf om fullrettsord, falske beskyldninger. Om det ble sagt om en mann at han hadde født barn eller latt seg bruke til utukt, at han var trell eller trollmann, eller om han var blitt kalt merr, tise eller lignende, så ble dette straffet med bøter. Den fornærmede kunne også drepe ugjerningsmannen om han hadde vitner. Kvinner skulle heller ikke baktales som trollkjerringer, manne-etere eller horer.³⁹⁴ Også Frostatingsloven forteller at ond baktaling ble slått ned på med bøter.³⁹⁵

Barmhjertighet

Faste

Kristenrettene har flere påbud om faste. Her er det listet opp en rekke såkalte vigilielaster der man skulle faste og holde non-helg³⁹⁶, det vil si at man skulle faste fra ettermiddagen dagen før en aposteldag. I Gulatingsloven er det fjorten slike dager,³⁹⁷ mens det i Frostatingsloven finner påbud om faste på seksten dager.³⁹⁸ De to lovsamlingene har ni felles aposteldager, men Gammelnorsk homiliebok har prekener tilknyttet festdagene i begge bøker. Det var forbudt å spise kjøtt på fredager, noe som kunne bli straffet med bøter. Fasteperioden før påske, langfasten, som varte fra førti dager før påske, var strengere når det gjaldt fasteregler. Frostatingsloven sier at om en mann spiser kjøtt i langfasten, skal han

³⁹² J. Fritzners ordbok, "drengr". (Oppsøkt 26.02.14)

³⁹³ Meulengracht Sørensen 1995, s 203ff.

³⁹⁴ GtL, 28, 196.

³⁹⁵ FtL, V22-V24, V26-V30, X35.

³⁹⁶ Non var en av dagens hovedmåltider, og stammer fra navnet på katolsk messetid, som ble regnet til kl. 15.00., klokkeslettet man mente Jesus døde på korset.

³⁹⁷ GtL, kap 17.

³⁹⁸ FtL, kap II-24.

gjøres både rettsløs og eiendomsløs.³⁹⁹ Gulatingsloven på sin side sier at spising av kjøtt i denne perioden medfører en bot på tre ører, men om kjøttet var av hest, skulle han tape alle sine eiendeler og bli landsforvist.⁴⁰⁰ Gulatingsloven har også forskrifter vedrørende bryllup under fastetidene. Om disse ble utført under noen av kirkens helligdager vanket det bøter på 3 ører, men om bryllupet fant sted under langfasten, skulle det bøtes med 3 merker til biskopen.^{401,402} Frostatingsloven hadde også liknende straffeutmålinger.⁴⁰³

Almisser

Gerd Kristin Høivik hevder i sin hovedfagsoppgave om almisser i norsk middelalder, at det først i annen halvdel 1200-tallet ble en intensivering av almissegivning.⁴⁰⁴ Sidsel Grevle støtter dette ved å hevde at kirkens arbeid med å løse fattigdomsproblem før dette gikk ut på å styrke de verdslige samfunnstradisjonene.⁴⁰⁵ Dette ser vi tydelig i Frostatingsloven der en hadde man regler om fattigfolk. Blant annet skulle man vise miskunn om det ble fisket på de dager det var forbudt, dersom målet var å holde sulten unna egen familie.⁴⁰⁶ På årets to Marimessdager, som var fastetid, skulle man ta med til kirken den mat man ellers ville ha spist og gi det til fattigfolk. Enkelte festdager var det også pålegg å yte almisse, om man så bare kunne gi en penning.⁴⁰⁷ Det var viktig at hver og en enten skulle gi eller få.⁴⁰⁸ Den eldre Gulatingsloven derimot nevner ikke almisser, men det var lover for hvordan man skulle fordele de fattige mellom seg i bygdene.⁴⁰⁹

Barneutbæring

De gamle landskapslovene har flere interessante lover som kan gi et bilde av en oppmykning av samfunnet og særlig skikken med barneutbæring, der barn ble satt ut for å dø etter fødselen, viser godt denne endringen. Ifølge historiker Else Mundal var skikken med

³⁹⁹ FtL, kap II-41.

⁴⁰⁰ GtL, kap 20.

⁴⁰¹ GtL, kap 27.

⁴⁰² 1 mark utgjorde om lag 8 øre.

⁴⁰³ FtL, kap III-9.

⁴⁰⁴ Høivik 1997, s 36, 90.

⁴⁰⁵ Grevle 2002, s 29.

⁴⁰⁶ FtL, kap II-27.

⁴⁰⁷ Omtrent 1/30 av et øre.

⁴⁰⁸ FtL, kap II-32-33.

⁴⁰⁹ GtL, kap 118, 127.

barneutbæring en del av det norrøne livet, og noe som ble godtatt av samfunnet.⁴¹⁰ Men kristendommen ville det annerledes, og gjennom kristenrettene ble dette nå forstått som noe man ønsket å få bukt med. Omfanget vet vi ikke, men når alle landskapslovene omtaler skikken er det tydelig at det var utbredt. Om vi ser på de eldste lovene først ser vi at kirken starter forsiktig med sin lovgivning. Når islendingene bestemte seg for å gå over til kristendommen var én av de tre betingelsene for dette at praksisen med barneutbæring kunne fortsette. Det ble også i Norge gjort unntak fra lovverket, noe som både sikret at kirken fikk belyst at denne skikken var i strid med kristen tro samtidig som unntakene anerkjente at barneutbæring kunne være til det bedre i enkelte tilfeller. Barneutbæringen, brutal som den må virke, må nemlig ikke forstås som en ond handling, da dette dreide seg om handlinger av nød der det ikke var ressurser til å fø opp barnet. Man må anta at vanskapte barn, barn av fattige og treller, og barn der ingen vedgikk seg farskapet var en utsatt gruppe.⁴¹¹

I Den eldre Borgartingsloven står det skrevet at alle barn skulle kristnes og bæres til kirken, med unntak av barn som var født med så store misdannelser at moren ikke kunne amme det, at hælene vendte dit tærne skulle være, haken vendte bakover, nakken fremover, leggene fremover, øynene var i nakken eller at barnet var født med selluffer eller hundehode. Var det sånn stilt skulle disse begraves "(...) der hvor verken mennesker eller buskap gaar over."⁴¹² Her ser vi også rester av gammel tro i det at barnet skulle begraves utenfor allfarvei, man var redd for onde gjenferd.⁴¹³ Både Eidsivatingsloven og Gulatingsloven har lignende retningslinjer om hvor vanskapt et barn skal være om det skal bæres ut, men til forskjell fra Borgartingslova skulle barna i følge disse lovverkene tas med til kirken for at de skulle gravlegges der.⁴¹⁴

Om vi følger Rindals tidfesting av kristenrettene ser vi at de to første kristenrettene ikke straffet utbæring av barn, mens det i Gulatingsloven vurderes slik at om "(...) nokon ber ut barnet sitt, heide eller kriste, og let det døy, og han vert sannskyldig i det, då har han forbrote gods og fred, og me kallar dette det store mordet."⁴¹⁵ Både her og i Frostatingsloven ble gjerningen straffet med bøter, og i Frostatingsloven krav om skrifte.

⁴¹⁰ Mundal 1987, s 62.

⁴¹¹ Mundal 1987, s 41; Røskaft 2008, s 71.

⁴¹² Ældre Borgartingslov, kap 1.

⁴¹³ Mundal 1987, s 28.

⁴¹⁴ Den eldre Eidsivatings-Christenret, kap 5; GtL, kap 21.

⁴¹⁵ GtL kap 22.

Frostatingsloven har heller ingen unntak når det gjelder hva slags barn som kan bæres ut eller ikke.

Hva kan vi lære av disse lovtekstene? Det må også forstås at dette gjaldt nyfødte, drap av eldre barn ble i Gulatingsloven ansett som galen-manns dråp.⁴¹⁶ I det norrøne samfunnet fikk ikke barnet rettsvern før husbonden formelt tok det opp i familien,⁴¹⁷ men med kristendommens inntog var det nå kirken og presten som stod for dette ansvaret gjennom dåpen. Ved å forby denne praksisen fikk kirken gjennomført sine tanker om barmhjertighet, mens unntaksreglene var en måte å myke overgangen på. Som Mundal påpeker; "(...) ein kan tvile på at det har vore fødde born som fyller kravet i lovene for å kunne berast ut; men ein kan seie at lovene teoretisk opnar for å bere ut vanskapte born. Ein må derfor gå ut fra at samfunnet har sett det som svært viktig å kunne kvitte seg med slike born."⁴¹⁸ Til tross for dette anså kirken at kjærligheten i å la alle barn få dåpen var så viktig at den stadig strammet inn på lovverket. Dåpen var viktig i alle de fire kristenrettene vi har omtalt, og eventuelle forskjeller ligger på detaljplan, så derfor skal vi ikke se nærmere på dette her.

Trellhold

I kristendomsbolken i Gulatingsloven ser man at kapittel 5 og 6 er viet til frigjørelse av treller. Det ble lovfestet at man hvert år skulle frigi en trell, om ikke vanket det bøter.⁴¹⁹ I Frostatingsloven kan vi lese at "(...) vegbøtinga kjem i staden for frigjevinga av trælur som er omtala i loven vår, og som alle menn hadde teke på seg med Guds hugnad."⁴²⁰ Hagland og Sandnes anser det som sannsynlig at denne utviklingen av loven betyr at de aller fleste treller var frigitt når denne Frostatingsloven ble skrevet.⁴²¹ Dette kan være en sannhet med modifikasjoner. Trellene ble etter å ha fått sin frihet, kalt løysinger. Disse løysingene hadde forpliktelser, såkalte tyrmsler, ovenfor sin tidligere eier, og i Gulatingsloven skulle dette var i

⁴¹⁶ GtL kap 164.

⁴¹⁷ Bagge 1998A, s 100.

⁴¹⁸ Mundal 1987, s 25.

⁴¹⁹ GtL, kap 4.

⁴²⁰ FtL, III19.

⁴²¹ FtL, s 220 note 19.

to generasjoner,⁴²² mens Frostatingsloven opererer med fire generasjoner.⁴²³ Trellholdet var altså på hell, men overgangen fra trell til fri var ingen umiddelbar prosess.

Tore Iversen hevder at kirkens syn på frigivning av treller var en gammel tanke, og at frigivingen var en kontinuerlig prosess, ikke noe kirken ønsket å avvike.⁴²⁴ Dette stemmer også godt med hva som Gulatingsloven og Frostatingsloven forteller. Iversen vektlegger videre at det var først og fremst gjennom reguleringer av ekteskapslovgivningen at kirken fikk størst innvirkning på trellholdet etter midten av 1100-tallet.⁴²⁵ Det er med andre ord gjennom lovskrifter om ekteskapet vi kan se en oppmykning av trellenes kår.

Iversens studier viser at Gulatingsloven overlot til herren over trellene og løysingene som ikke hadde gjennomført frelsesøl, avgjørelsen om de kunne inngå ekteskap. I Frostatingsloven fikk ufries ekteskapsrett prioritet før herrerett.⁴²⁶ Dette kan enten ha sammenheng med tiden lovene er skrevet i, at Frostatingsloven fulgte utviklingen innen kanonisk rett, men Iversen peker på at det også kan ha sammenheng med at Nidaros' ledende geistlige hadde nær kontakt med utviklingen på Kontinentet.⁴²⁷

Hvis vi ser på Jón Viðar Sigurðssons beregninger som viser at det rundt 1300 må det ha vært om lag 1 geistlig per 200 innbyggere i Norge, samt 1 kirke per 300 innbyggere,⁴²⁸ er det tydelig at presten og kontaktnettet han var en del av har hatt stor innflytelse. Prestens opplæring fikk utover på 1100-tallet en mer fast form, men også menigheten trengte opplæring. Et i hovedsak oralt samfunn skulle presenteres en lære som i hovedsak var en bokreligion. Vi har sett at bruken av allegorier og analogier var viktige, men kanskje vel så viktig var den billedlige fremstillingen gjennom kirkebygget.

⁴²² GtL, kap 66.

⁴²³ FtL, IX10.

⁴²⁴ Iversen 1997A, s 279.

⁴²⁵ Iversen 1997A, s 279.

⁴²⁶ Iversen 1997A, s 207.

⁴²⁷ Iversen 1997A, s 207.

⁴²⁸ Jón Viðar Sigurðsson 1999, s 178.

Som jeg ser det så favnet kristendommen med sin formidling hele livet. Presten som Guds tjener stod midt i lokalsamfunnet, samtidig som sognet ble en del av Roma. For alle livets store overgangsriter, festdager og helligdager var kirken stedet man samlet seg, og kirkerommet må med sin utforming ha gjort inntrykk av tilhørighet med noe større, både som et kristent fellesskap og som barn av Gud. Med utdanning og med hjelp av homilie bøker kunne presten på en grundig måte formidle kirkens tanker om kjærlighet. Men også utenfor kirkerommet fant kirken stod kristendommen støtt, og da særlig gjennom kristenrettene.

Helgenene var også viktige kanaler for å formidle troen, men kanskje i større grad en måte å binde til seg menneskene. Forbønn var viktig, og især den populære hellige Olav vant popularitet. Én av hovedgrunnene til dette var som vi så helgenkongens forbindelser til de gamle guddommene og det gamle samfunnet. Maria vant også plass, og fremstillingen av hennes som gudeføderske og kjærlig mor var viktig. Når det gjelder helgenene Mikael og Stefanus derimot har vi sett at det var et stort sprang i popularitet hvis vi regner dette etter antall kirkededikasjoner. Min teori er at forbønner til helgenene bar mer preg av privat tro. Det var disse man vendte seg til om livet fôr hardt med en, og av den grunn kan det tenkes at Olav og Maria føltes som "nærere" skikkelser, i form av Olavs historie i landet og Marias mykhet og kjærlighet til sin sønn. Som det står i avsnittet om Olav, disse to var de fremste omsorgsskikkelsene i kirken. Mikael vant nok som nevnt sine tilhengere på grunn av angsten for hva som ventet etter døden, men Stephanus' budskap om å elske sine uvenner antageligvis ikke fant veien inn i folks private bønner.

Kristenrettene tok tak i mange av de lastene kirken ønsket å få bukt med, men den innførte også ved lov nye elementer til kulturen. Av det vi har sett er det nestekjærlighet og barmhjertighet som blir omhandlet i selve kristenrettene. En ting som den årvåkne leser kanskje savner i avsnittet om barmhjertighet, er tienden. Tienden er ikke tatt med av den enkle grunn at barmhjertigheten var sterkere knyttet til almissen. Tienden var en plikt, almissen noe man gav av kjærlighet. En annen ting som heller ikke er behandlet innen kristenretten er ydmykheten. Ydmykhet lot seg ikke lovfeste, til det trengtes idealer, noe vi skal se nærmere på i neste kapittel.

Kapittel 4 – Samfunnsendringer

”Fe dør,
frender dør,
en sjøl dør på samme vis;
men ordets glans
skal aldri dø
i ærefullt ettermæle.”
- Håvamål.⁴²⁹

””Det kom en mann til meg”, sa han, ”den samme som har vist seg for meg ofte før, og som aldri har ført meg vill. Men jeg syntes jeg visste at jeg var sjuk og kraftløs. Jeg syntes jeg spurte ham hvordan denne sjukdommen ville ende. Men han snudde seg straks fra meg og svarte slik: ”Bare bered deg til å stå opp igjen, Sverre,” sa han. Nå synes jeg at det var en svært tvetydig drøm, men etter dette tror jeg det blir en endring snart.”

- Kong Sverre forteller om en drøm på sitt dødsleie.⁴³⁰

I løpet av tidsspennet denne oppgaven omhandler styrket kirken og kongen sine posisjoner. Men det skjedde ikke uten dramatikk, og en borgerkrig⁴³¹ dannet bakteppe for perioden. Kongens og kirkens økende makt førte frem mot en mer sentralisert maktallianse. For aristokratiet betød dette til at stormenns lokale maktposisjoner ble svekket, både økonomisk og som religiøse ledere. For både kirke, kongsemner og stormenn gjaldt det nå å knytte bånd som kunne gi sosial status, økonomisk avkastning og ikke minst makt.

Til nå har vi sett på hva slags nye idealer kirken ønsket å innføre, og hvilke virkemidler de brukte. Dette kapitlet vil se nærmere på hvordan kjærligheten endret seg. Dette er ingen enkel oppgave siden endringer i folks sinnelag ikke er lett tilgjengelig materiale for denne perioden. Derfor kan det være nyttig å se til sagaene for å se hvordan verdiene ble endret. Kongene er interessante på grunn av at vi vet så mye om dem, men også fordi de i

⁴²⁹ Håvamål, 76.

⁴³⁰ Sverres saga, s 262.

⁴³¹ Moseng et al. hevder at termen 'borgerkrig' er anakronistisk, da kamphandlingene under perioden ikke omfattet hele landet og alle innbyggere. Betegnelsen 'innbyrdeskrig' er derfor mer treffende, men borgerkrigstermen er såpass innarbeidet at den vil bli benyttet her.

sine posisjoner må ha vært idealer i seg selv. Islendingesagaene fordi de gir et bilde av en samfunnsgruppe under kongene.

Særlig skal vi se at kong Sverre var en meget dyktig videreformidler av kristen kjærlighet. Olav den helliges ettermæle var preget av hans ydmykhet, og i helgenkongens tradisjon viste også Sverre seg som en ydmyk mann som stadig bød grid til sine fiender. Men Sverres saga viser ikke bare kongens dyder, den fremstiller også kongen som en Jesus-figur. Både i hans opphav som en ydmyk sønn av en konge, hans stadige jærtegn og ikke minst som vi så i innledningen av dette kapittelet, der Sverres drøm kan likestilles med Jesu oppstandelse. Sverres plass som ydmyk leder i et samfunn tuftet på ære og konkurranse vil også bli sett nærmere på. Kapittelet vil også se hvordan æresbegrepet endret seg med det kristne budskapet om kjærlighet.

Jeg skal også ved hjelp av blant annet sagaene se nærmere på hvordan det kristne kjærlighetsbudskapet i form av både formaning mot laster og fremheving av dyder må ha blitt oppfattet. Barmhjertighet ble en viktig del av samfunnet, noe som også klostrene etter hvert ble en del av, men også skikken med å bære ut vanskapte barn skulle få et nytt syn. Til sist i kapittelet skal vi se at også barnas liv ble endret med især vektleggingen av nestekjærlighet og barmhjertighet.

Kongen som ideal

Kardinal Nicolaus Brekespear⁴³² (1100-59) kom på begynnelsen av 1150-tallet til Norden for å omorganisere den nordiske kirkeprovinsen. I 1152/1153 ble Nidaros opphøyd til erkebispesete samt at den norske kirkeprovinsen ble kraftig utvidet. Opprettelsen av erkebispesetet var antagelig et initiativ fra kongemaktens side i Norge,⁴³³ og samarbeidet mellom konge og kirke skulle bli et med gjensidige avhengighetsforhold. Da kong Magnus ble kronet i 1163, sverget han ved den hellige treenighet på at han skulle være lydig og trofast mot den romerske kirken og paven. Han lovet også å respektere kanonisk rett. I den påfølgende tronfølgerloven av samme år sikret kongen seg enekongedømme, og et mektig gjensidighetsforhold var etablert.

⁴³² Fra 1154 pave under navnet Hadrian IV.

⁴³³ Jón Viðar Sigurðsson 1999, s 116ff.

Om lag ti år senere ble det utstedt et privilegiebrev av kong Magnus, der det stod skrevet at kongekronen var til ære for Gud og Olav den hellige.⁴³⁴ Kongemakten var altså tuftet i både den kristne troen, og den hellige Olav som var forankret i den gamle herskerideologien. Der kong Olav hadde blitt utpekt av kirken som *rex perpetuum*,⁴³⁵ skulle de påfølgende konger føre hans arv videre. Gro Steinsland påpeker at de gamle kristningskongene og især den hellige Olav var viktige bindeledd mellom den gamle og den nye troen.⁴³⁶ Perioden brakte en bølge av slike kongelige vernehelgener rundt om i Europa, som i Danmark med kong Knut (ca 1043-1086), svenske kong Erik (ca 1120-1160) og ungarske Stefan (ca 969-1038).⁴³⁷ Historiker Torfinn Tobiassen som har studert privilegiebrevet mente at kongen påtok seg å være både å være *rex iustus*, *rex pacificus* og *rex humilis*,⁴³⁸ altså skulle kongen både være rettferdig og fredsskapende, men interessant i denne sammenheng er at han også skulle være ydmyk. Som kongen sier i brevet; "[J]o høyere min makt er og jo større friheten til å befale, blir desto mer ydmyk i alle seder og i mitt liv, og at jeg vier meg med evig lydighet i skyldig tjeneste til Gud, herrenes herre (...)." ⁴³⁹

Kristne verdier hadde fått innpass, og stod i kontrast til de norrøne krigerkongenes arv. Den aller beste til å forene disse to verdenene var kong Sverre. Han var en utfordrer til maktforholdet mellom Magnus og kirken, og hevdet å være av kongsætt og rettmessig arvtager til kronen som påstått sønn av Sigurd Munn (1134-1155).⁴⁴⁰ I sin kamp for å bli eneveldig konge i Norge, vil vi se at han omfavnet kristendommens innhold og brukte de kristne kjærlighetsdydene i sitt politiske spill, til tross for sine kamper mot kirkens ledere.

Tidlig i Sverres saga kan en lese at Sverre tenkte på om han skulle slåss mot kong Magnus om kongsmakten, og kom til det at som kongesønn vil det være stakkarslig å ikke gjøre noe, og dette økte "(...) hans mot til å søke hevn for frendene sine".⁴⁴¹ Senere i sagaen finnes utallige eksempler på at kong Sverre var barmhjertig og gav grid til sine fiender og fanger,⁴⁴² mens det samtidig ble vektlagt at kong Magnus aldri gjorde det.⁴⁴³ Sverre brukte

⁴³⁴ Kong Magnus Erlingssons kroningsed s 34.

⁴³⁵ Den evige konge.

⁴³⁶ Steinsland 2000, 136ff.

⁴³⁷ Gunnes, Erik 1996, s 122.

⁴³⁸ Tobiassen, Torfinn 1969, s 242.

⁴³⁹ Privilegiebrev fra kong Magnus Erlingsson for den norske kirke, s 50.

⁴⁴⁰ I sagaen sier kong Sverre til birkebeinerne: "Og ikke vet jeg noe sikkert om ætta mi; ingen annen vet heller mer om den enn det jeg alene kan fortelle." (Sverres saga, s 31).

⁴⁴¹ Sverres saga, s 26.

⁴⁴² Sverres saga, s 39f, 41,55, 83, 85, 98, 116, 117, 119, 120, 140ff, 142, 145, 154, 155, 179, 196, 199, 202, 221f, 246f, 250, 260f.

altså *både* det norrøne krigeridealet og de nye kristne kjærlighetsverdiene som man finner flere formaninger om i den samtidige homilieboken, for å vinne sin plass, dette til tross for hans mangeårige kamp mot de norske kirkelederne.

Den kristne kjærligheten ble en del av et politisk spill. Fordi Sverre var en viktig innflytelsesrik person i denne perioden, og fordi han etterlot seg en saga, er han en god kilde til å vise hvordan det kristne budskapet ble mottatt og videreformidlet. Et illustrerende eksempel kan være når Sverre talte sine menn der han ba dem angre sine synder og minnet om at Gud hadde sagt; "Lær av meg! For jeg er saktmodig og ydmyk av hjertet; så skal dere finne hvile for deres sjeler." Deretter ba han alle be om miskunn til Gud, jomfru Maria og hellige kong Olav.⁴⁴⁴ Dette bibelverset fra Matt 11,29 finner vi også i Alkuins tekst under kapittelet om ydmykhet,⁴⁴⁵ samt homiliebokens prekener for Kyndelsmesse og Jomfru Maria.⁴⁴⁶ Slik ser vi at Sverre hadde tatt til seg viktigheten av å gå i forbønn til helgenene. Man kan argumentere mot dette å bruke nettopp Sverre som eksempel, ved at han var prest og kjente tekstene, men til det må det vektlegges at Sverre ble ansett som både en dyktig strateg og en god taler, det er tvilsomt at han ville talt i former hans krigere ikke ville forstå. I følge Oddmund Hjelde viser talene i Sverres saga, "(...) tydelig gjenklang av kirkens forkynnelse".⁴⁴⁷

I sagaen om Sverre berettes det om en tale han holdt etter begravelsen av kong Magnus. Her henviste han til sin egen strid mot den avdøde kongen, og dro paralleller med bibelhistorien. Sverre talte om Adams opprør i Pardis, Faraos undertrykkelser mot Guds folk og hvordan Saul hadde nektet å adlyde Guds ord. Disse hendelsene kunne han knytte opp mot hjemlige forhold ved at kong Magnus' far, Erling Skakke (1115-1179), hadde feilaktig gitt sønnen kongsnavn, og Sverre fortalte at disse udådene hadde vart "(...) helt til Gud sendte en liten og lav mann fra utskjæra for å styrte de overmodige, og den mannen var jeg."⁴⁴⁸ Og det er nettopp hovmodet Sverre tok tak i her. Han beskrev hvordan det mest avskyelige i Guds øyne var de hovmodige og at det var de som ble refset hardest, og henviste til både Adams fall og djevelen, engelen som gjorde opprør og ble utstøtt fra himmelriket.⁴⁴⁹ Det kan

⁴⁴³ Sverres saga, s 61, 90, 103, 180.

⁴⁴⁴ Sverres saga, s 47.

⁴⁴⁵ GnH, s 24.

⁴⁴⁶ GnH, s 78 og 116.

⁴⁴⁷ Hjelde 1990, s 80.

⁴⁴⁸ Sverres saga, s 148.

⁴⁴⁹ Sverres saga, s 148.

se ut til at denne lignelsen er inspirert av prekenen om *Korsets opphøyelse*, som forteller om den hedenske kong Cosdroe som røvet i Jerusalem,⁴⁵⁰ stjal Jesu kors og opphøyet seg selv til Gud.⁴⁵¹ Også Theodricus Munk,⁴⁵² i *Historien om de gamle norske konger*, vier et kapittel til Cosdroes skjebne, der han, i samme ordlyd som i homilieboken, fordømmer Cosdroes ærgjerrighet og viser til hans død som et resultat av at "(...) han hadde begått helligbrøde ved å vanære Guds tempel og opphøye seg selv over det som er tillatt for mennesker."⁴⁵³ Dette hovmodet, det å uriktig opphøye seg selv til Guds etterfølger, var som vist en av hovedsyndene. Samtidig fikk Sverre vist at han selv var utpekt av Gud som arvtager til landet med ordene; "Men Gud løste meg ut nå som før og gav meg riket hans."⁴⁵⁴ Til tross for at han beskrev seg selv som ydmyk og liten, var han samtidig selvsikker nok til å se seg selv som Guds utvalgte til å redde Norge.

Samtidig ble som vi så Jesus løftet frem som det store idealet, og kirkeåret og messene dreide seg i stor grad om Jesu liv.⁴⁵⁵ Homilieboken viser at Jesus var viktig, men også Sverres saga gir bilder av hans signifikans. Sagaen forteller om den gangen Sverre skulle forsere en innsjø på en liten flåte. Det stod fire mann på flåten og vannet rakk dem til leggen, men da kom det en mann i nød og ba om å få hjelp. Sverre tok med mannen, og vannet rakk dem til knærne, men de seg kom over innsjøen. Da Sverre steg av flåten, sank den som en sten, og det "(...) var åpenbart for alle at denne flåten bar ei last som var eslet til storverk som ennå ikke var utført, og til høyere verdighet enn han hadde da."⁴⁵⁶ Disse jærtegnene var tidstypiske og virket som fenomener sendt av Gud som kunne ses som forvarsler på noe som skulle skje, eller som bevis for at en person var den han utgav seg for å være. Lignende finnes også i prekenen om *Hellig Olavs liv og jærtegn* i homilieboken.⁴⁵⁷ Tidlig i Sverres saga fortelles det om en drøm Sverre hadde, der han ble utpekt av Olav den hellige til å slåss mot kong Magnus og Erling Skakke.⁴⁵⁸ Slik kunne Sverre bruke både

⁴⁵⁰ Også kjent som Khusrou II Parvez (591-628)

⁴⁵¹ GnH, s 116f.

⁴⁵² Norsk geistlig krønikeskriver. Ukjent fødsels- og dødsårstall, men man antar at han døde i siste halvdel av 1100-tallet.

⁴⁵³ *Historien om de gamle norske kongene*, s 77ff.

⁴⁵⁴ *Sverres saga*, s 148.

⁴⁵⁵ Amadou 2012, s 177.

⁴⁵⁶ *Sverres saga*, 35f.

⁴⁵⁷ GnH, s 141-158.

⁴⁵⁸ *Sverres saga*, s 26.

Olavskulten og kongsideologien til sin fordel. Sverre kalte også gjerne på Olav den hellige og jomfru Maria for både hjelp og takk i forbindelse med krigføring.⁴⁵⁹

Sverres saga viser at han tok til seg idealet om den ydmyke kongen, at han brukte helgenene som sine støttespillere viser ikke minst og at kirkens budskap nådde frem. Men vi ser også spor av norrøn tro i Sverres saga når han egger sine menn til kamp og han sier at hans motstandere vil havne i Hel.⁴⁶⁰ Det å blande den gamle og den nye troen var ikke noe uvanlig, og kan det ha vært med overlegg for å oppildne sine menn. Så var da Sverre en sann kristen? Var den kristne kjærligheten noe Sverre trodde på? Eller var det bare et politisk spill, et redskap for å vinne makt? Svaret på disse spørsmålene skal vi ikke svare på her. Det vi heller må spørre, er om Sverre tok de nye kjærlighetsidealene i bruk? Ja, for vi har sett ved at han viste seg gjennom sagaen som en ydmyk mann, og at han var barmhjertig og gav grid til sine motstandere. Når det gjaldt å elske sine uvenner, var det kun når han hadde overvunnet sine fiender at han kunne tale varmt om dem ved deres grav.⁴⁶¹ Var kampen om makten større enn nestekjærligheten? For å svare på dette må vi se på æren.

Norrøn ære

Ordet *helgi*, som kom av *hel* eller *ubeskadiget*, ble brukt i de islandske lovverkene for å betegne en persons integritet.⁴⁶² Det kunne også bety ukrenkelighet og hang dermed sammen med æren. Ble en persons integritet skadet, ble også æren skadelidende. I det førkristne Norge var æren den største av samfunnets verdier. Ære hang sammen med status og posisjon i samfunnet, eiendom og gods, og ikke minst bragder. Stor ære betød suksess, at man var en del av en elite,⁴⁶³ og de som hadde mest makt, hadde også sannsynligvis mest ære.⁴⁶⁴ Æren forutsatte frihet til å ta egne valg, derfor var trelle æreløs, samtidig hadde barnet ennå ingen ære, mens den gamle stod i fare for å miste den.⁴⁶⁵ Disse æresidealene vises godt i Egilssoga. Som voksen mann var Egil Skallagrimsson en meget ansett høvding, skald og en stor kriger, og en mann med mye ære. Som gammel mann derimot ble Egil blind

⁴⁵⁹ Sverres saga, s 40, 44, 47, 61, 84, 89, 90, 122, 239.

⁴⁶⁰ Sverres saga, s 134.

⁴⁶¹ Sverres saga, s 70f, 146f.

⁴⁶² Meulengracht Sørensen 1995, s 181, 191.

⁴⁶³ Bagge 1998A, s 47.

⁴⁶⁴ Ferrer 2005, s 590.

⁴⁶⁵ Steinsland & Meulengracht Sørensen 1994, s 109.

og skrøpelig. Da han i sagaen forsøkte å varme seg på kjøkkenet fikk han beskjed fra kjøkkenjentene at han bare var i veien, og at han måtte gå til rommet sitt. Den store Egil hadde ikke lenger noen ære. I Gulatingslovens arvebolk står det at om en mann har "(...) vitet sitt og kann råda for buet sitt og avtalone (kaupi) sine, og er hestefør og gildefør (ølfør), då skal han råda for godset sitt, ingen mann kan skifte det."⁴⁶⁶ Det var altså som både sagaen og loven viser, den voksne frie mannen som hadde mest ære.

Meulengracht Sørensen hevder at i overgangen mellom ung og voksen byttet kjønnes rolle plass. Der den unge mannen gikk fra å konkurrere og å hevde seg for å vinne ære, til å bli roligere og nyte prestisjen, gikk kvinnen fra å vise respektabel passivitet, til å bli en ærens vokter og opprettholder.⁴⁶⁷ Trellens plass i samfunnet var som herrens eiendom, kunne sågar benyttes som betalingsmiddel,⁴⁶⁸ og hadde ingen rettigheter over egen kropp, eiendom eller ære. Han manglet *rétt*, som innebar at han var utestengt fra de gjeldende samfunnsnormene, samt *mannhelgi*, som var lovverkets beskyttelse for alle frie kvinner og menn.⁴⁶⁹

Enkelte forskere hevder at kvinnens ære var avhengig av farens, brødrenes eller mannens ære,⁴⁷⁰ men ifølge Else Mundal betød ikke dette at hun var underlegen mannen. Mundal hevder at om en mann ble ærekrenket av en annen mann, ville dette føre til hevn. Men, om en kvinne kom med samme ærekrenkelse til et mannlig familiemedlem, måtte mannen bøye seg for kvinnen, for å ikke høre på henne, medførte tap av ære.⁴⁷¹ Torill Sandberg påpeker i sin masteroppgave at kvinnen ikke bare var en del av den kollektive familieæren, men også hadde individuell ære som mennene,⁴⁷² noe som støttes av Bjørn Bandlien som fremholder at kvinnen hadde ære uavhengig av hjemmet.⁴⁷³ Kvinners æresfølelse var like sterk som mannens og sagaene viser flere eksempler på at det nettopp er kvinnen som egger til strid. Vanligvis egget kvinner til strid *gjennom* mennene, som da Gudrun i Laksdøla saga truet ektemannen Bolle til å drepe Kjartan, en mann hun elsket men som hadde funnet seg en ung og vakker kvinne, og sa til Bolle at "(...) det er slutt på samlivet

⁴⁶⁶ GtL, kap 126.

⁴⁶⁷ Meulengracht Sørensen 1995, s 248.

⁴⁶⁸ Iversen 1997A, s 67.

⁴⁶⁹ Iversen 1997, s 46.

⁴⁷⁰ Bagge 1998A, s 32. Meulengracht Sørensen 1995, s 214, 230.

⁴⁷¹ Mundal 1994, s 5.

⁴⁷² Sandberg 2001, s 148-149.

⁴⁷³ Bandlien 2001, s 85.

vårt, om du dreg deg unna denne ferden.”⁴⁷⁴ Denne formen for medvirkning på opprettholdelse av ære var vanlig i sagaene, og særlig i Laksdøla saga ser vi dette klart. Ektepar i islendingesagaene hadde en form for solidarisk ære, og det var begges jobb å beskytte den, og at kvinnen kunne innta en slik aktiv rolle og vise handlekraft ble ansett som mer positivt og mer vanlig enn i andre typer sagaer.⁴⁷⁵

Den norrøne æren innebar solidaritet til ætt, hushold og venner, og den vektla viktighet av stolthet, selvhevdelse og kampvilje.⁴⁷⁶ Det var gjennom egne og andres øyne at æren ble målt. Æreskodeksen var ikke et regelsett, men som Meulengracht Sørensen kaller det, et ideelt krav, som ble stilt av den æresgruppen man befant seg i. Normene og de etiske verdisystemene skapte balanse mellom menneskene, mens æren var det som bestemte samfunnsposisjon og definerte hvert enkelt menneskes plass.⁴⁷⁷ Steinsland og Meulengracht Sørensen skriver; ”Den offentlige mening var den øverste domstol, og æren var dens lov.”⁴⁷⁸ Selvhevdelse innebar en balanse mellom å hevde seg og samtidig kjenne sin begrensning, det lå ære i å vite når man skulle gjøre hva.⁴⁷⁹ Å hevde seg over en langt svakere part ga ingen ære, men å ikke hevde sin rett når dette var på sin plass kunne også føre til tap av ære. Og det var flere måter å vinne ære på, etter å ha felt sin fiende Erling Skakke i slaget på Kalveskinnet, talte kong Sverre varmt om den falne ved hans grav.⁴⁸⁰ Dette hadde nok ikke så mye å gjøre med at kongen var ydmyk, dette var et politisk spill der han ved å opphøye sin fiende til større ære, en fiende han hadde slått, økte han samtidig sin egen.

Æren handlet også om sine nærmeste. Hadde man høy ære i familien eller blant frender, fikk man selv høyere ære. Men brakte man seg selv i skam, hadde man også brakt sin ætt i skam. Skammen var ærens motpol. Om ens ære var blitt krenket måtte man enten leve med skammen eller forsøke å gjenreise sin, og sin ætts, ære. Her var hevnen sentral, noe vi så i kapittelet om nestekjærlighet.

Den førkristne religionen hadde ingen overordnet etikk som kunne bestemme ære.⁴⁸¹ Med inntoget av kristendommen oppstod en konflikt mellom den norrøne æreskodeksen og den kristne moralen. Forholdsvis lenge var æren viktigere enn den kristne moral og lovverk,

⁴⁷⁴ Soga om Laksdølane, s 133.

⁴⁷⁵ Meulengracht Sørensen 1995, s 237f.

⁴⁷⁶ Steinsland 1995, s 18.

⁴⁷⁷ Jón Viðar Sigurðsson 1999, s 26. Meulengracht Sørensen 1995, s 187.

⁴⁷⁸ Steinsland & Meulengracht Sørensen 1994, s 109.

⁴⁷⁹ Meulengracht Sørensen 1995, s 222.

⁴⁸⁰ Sverres saga, s 70.

⁴⁸¹ Meulengracht Sørensen 1995, s 207.

og ofte måtte religionen vike.⁴⁸² Dette ser vi spor av både i sagaene og i lovtekstene, som for eksempel i beskrivelsen av den såkalte Bergens-sommeren i 1198, beskrevet i Sverres saga, der Sverre og noen av birkebeinerne stjal munkekapper fra kirken for å overliste biskop Nikolas og baglerne når disse gikk til messe.⁴⁸³ Det ser ikke ut til at den kristne Sverre hadde noen kvaler ved å gjøre dette overtrampet mot kirken for å oppnå det han ønsket til tross for at tyveri og ran fra kirker var en alvorlig synd,⁴⁸⁴ og at han selv var en kirkens mann. I Sturlungasaga hører vi om drapet på den upopulære Toralv Bjarneson, som hadde gitt sine motstandere økenavn og kalt mennene mjuke, samt at han var dårlig likt av sine naboer. Helge Skafteson, i følge med elleve andre menn, bestemte seg for å drepe ham, men Toralv fikk først lov til å skrifte for en degn. Etter dette reiste drapsmennene til biskopen som gav dem syndsforlatelse.⁴⁸⁵

Den norrøne æren var et ideal, noe man strakk seg etter, mens den kristne æren var tuftet på moral. Norrøn ære og kristen moral var to ulike verdisett.⁴⁸⁶ Den norrøne æren lå som sagt i hva andre og en selv mente, der de gamle gudene ikke var opptatt av moral,⁴⁸⁷ mens den kristne moralen var fundamentert i kristne bud og dogmer, med en allmektig dommer som veide alle gjerninger ved livets slutt. Fra å ha bli vurdert av et fellesskap, var det nå en Gud som skulle dømme, hvorvidt man var et godt menneske eller ikke.⁴⁸⁸

Den kristne æren kom med nye, og radikalt annerledes idealer. Nå var det gode gjerninger tuftet på kjærlighet, rene tanker og ydmykhet som økte Guds ære, og ved slike holdninger ville man også øke egen ære. Det var også nå åpent for at alle kunne skaffe seg ære, selv om også æresbegrepet hadde fått nytt innhold. Dette var som Jón Viðar Sigurðsson sier, et kraftig oppgjør med den gamle ærestanken.⁴⁸⁹ Det norrøne samfunnet hadde vært opptatt av selvhevdelse, for de som stod i en slik posisjon at de hadde frihet til det. Av homiliebokens tretti prekener, inneholder nærere to tredeler av disse tekst om at det er Gud som skal ha æren.⁴⁹⁰ Æren forsvant ikke, men den endret form. Æren dreide seg ikke lenger

⁴⁸² Nedkvitne 2011, s 47.

⁴⁸³ Sverres saga, s 207ff.

⁴⁸⁴ GnH, s 49, 67, 94.

⁴⁸⁵ The saga of the Icelanders, s 348.

⁴⁸⁶ Meulengracht Sørensen 1995, s 308.

⁴⁸⁷ Bagge 1998A, s 115. Paasche 1958, s 114. Steinsland 1997A, s 34f.

⁴⁸⁸ Steinsland 2012, s 114.

⁴⁸⁹ Jón Viðar Sigurðsson 1999, s 181f.

⁴⁹⁰ GnH, Preken 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 16, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 27, 28, 29.

om å alltid hevde sin rett, den dreide seg om å vise seg som en god kristen som handlet av kjærlighet. Sverres saga gir flere gode eksempler på denne endringen.

Konkurransen om makten

Konkurransesementaltiteten måtte også vike med den styrkede kongemakten. Fra å ha måttet kjempe, duellere, om æren, var æren noe nå som kom ovenfra, fra Gud og hans representanter. I Norge foregikk det en endring fra en kompetitiv ære til en hierarkisk ære i middelalderen. Denne endringen tok lengre tid enn tidsspennet for denne oppgaven, men det er store endringer i denne perioden som virker sterkt inn på prosessen. Med *kompetitiv* ære menes at æren er noe alle (frie) kan konkurrere om, mens i den *hierarkiske* æreskulturen deles ære ut ovenfra og nedover.⁴⁹¹ Dette var en naturlig utvikling som følge av sterkere kongemakt. Ved å se på Kongespeilet ser man at kongen var opphøyet og æret da han var "(...) merket av Guds egen verdighet", og at alle var "(...) skyldig å hedre og holde i ære det kongelige navn som en jordisk mann får av Gud."⁴⁹²

Kongene trengte altså ikke lenger konkurrere om makt og ære, det var noe som var gitt av Gud. Kirken ønsket med sin forkynnelse å endre menneskenes sinn, og noe av det vanskeligste å endre var den sterke trangten til selvhevdelse som var nært knyttet til æren.⁴⁹³ At det i løpet av rundt hundre år ble et endret kongsideal, viser at kirken lyktes med dette. Kongens ære var nå ikke lenger forbundet med stridighet, nå var han opphøyet og æret, og alle bøyd seg for ham, da han hadde fått det høyeste dommersete på jorden.⁴⁹⁴

Noe av konkurransen dreide seg om det fysiske. Kroppen var svært viktig i det før-kristne samfunnet, mens det var et fravær av denne typen kroppslige idealer i kristendommen. Homiliebokens prekener forteller om verken kroppslige vågestykker eller status i utseende eller påkledning. Dette var noe det kan se ut til at kirken tok avstand fra ved å fremheve det åndelige motet og at man smykket seg med gode gjerninger, og ikke lot seg friste av "(...) de jordiske tings blendverk".⁴⁹⁵ Å vise seg med overdådige klesplagg og smykker ble ansett som fråtseri, at man hovmodet seg med sin rikdom.⁴⁹⁶ Prekenen om St.

⁴⁹¹ Nedkvitne 2011, s 21.

⁴⁹² Kongespeilet, s 139.

⁴⁹³ Hjelde 1990, s 413.

⁴⁹⁴ Kongespeilet, s 139.

⁴⁹⁵ GnH, s 99.

⁴⁹⁶ Riising 1969, s 359f.

Stefanus innledes med å fortelle om at Jesus ikledde seg legemets drakt, hvorpå han ved sin død forlot sitt legemes telt.⁴⁹⁷ Dette skillet mellom legemet og sjelen er et tilbakevendende tema i samlingen.⁴⁹⁸ Det må ikke forstås dit hen at kropp var noe udelte negativt sammenlignet med sjelen, man kunne synde både med kropp og sjel. Den norrøne troen opererte ikke med en slik todeling, både rikt utstyrte gravhauger og fortellinger fra den norrøne troen om dødsriket Valhall der man spiste, drakk og slåss, bekrefter dette. I kristen tradisjon beskriver homilieboken helvete som et sted med "(...) skrik og gråt, sult og tørst og fortærende ild syv ganger varmere enn den heteste ild en kan tenne i denne verden."⁴⁹⁹ En utpreget kroppslig pine.

Den største forskjellen mellom disse måtene å se kroppen på, er at man i norrøn tid *var* kropp, mens kristendommen vektla at man *hadde* kropp.⁵⁰⁰ Ved å se til sagaene kan vi også se disse kroppslige idealene. I Soga om Laksdølane blir Olav Hoskuldsson beskrevet som den vakreste mannen folk hadde sett, og at han holdt seg med gode våpen og klær,⁵⁰¹ hans sønn Kjartan ble beskrevet som den vakreste mannen som hadde blitt født på Island og fosterbroren Bolle som sterk, vakker og glad i stas. Begge sønnene var utmerket i alle idretter og bragder,⁵⁰² og Gisle i Soga om Gisle Sursson var bedre i idrett enn de fleste.⁵⁰³ I Egilssoga blir Egil fremstilt som stygg men til gjengjeld sterk og flink i sport, mens broren Torolv var både vakker og en dyktig idrettsmann.⁵⁰⁴

Også i kongesagaene ser vi at det er en utvikling fra det rent kroppslige til det mer sjelelige. Av de ti kongene som satt i Norge mellom 1093 og 1162 beskrev Snorre syv av dem som vakre,⁵⁰⁵ og ble de ikke beskrevet som vakre ble det vektlagt at de var store, mandige og spreke.⁵⁰⁶ Ved kong Sverre skjedde det derimot en endring. Magnus V Erlingsson ble beskrevet som leken, konkurranselysten, glad i moro, kvinnekjær og en som en likte å kle seg

⁴⁹⁷ GnH, s 56.

⁴⁹⁸ GnH, s 21, 25, 30, 32, 39, 40, 50, 55, 66, 67, 71, 73, 78, 83, 89, 90-92, 95, 96, 100, 103, 104, 108, 115, 119, 124, 125, 126-27. Samt en tekst i homilieboken som ikke er en preken, men en såkalt visjon ved navn "Striden mellom legemet og sjelen".

⁴⁹⁹ GnH, s 47f.

⁵⁰⁰ Bagge 1998B, s 49.

⁵⁰¹ Soga om Laksdølane, s 53.

⁵⁰² Soga om Laksdølane, s 75.

⁵⁰³ Soga om Gisle Sursson, s 34, 40.

⁵⁰⁴ Egilssoga, s 66, 81.

⁵⁰⁵ Norges kongesagaer bind 2. Magnus III Berrføtt s 222, Øystein I Magnusson s 250, Olav IV Magnusson s 250, Magnus IV Sigurdsson s 251, Inge I og Sigurd II Haraldsønner s 300, Håkon Herdebrei s 335.

⁵⁰⁶ Norges kongesagaer bind 2. Sigurd I Jorsalfare s 250, Harald IV Gille s 257, Øystein II Haraldsson s 300.

staselig.⁵⁰⁷ Dette var idealer som stemte med de norrøne herskeridealene,⁵⁰⁸ men var ikke i tråd med idealet om å være konge "av Guds nåde". Sverre, på den annen side, ble etter sin død fremstilt ikke bare som vakker og statelig slik det sømmet seg for en konge, men nå hadde også verdier som stemte mer overens med de kristne idealene fått plass. Sagaen forteller blant annet at han aldri drakk seg full, var rolig, varsom, karakterfast, trofast, ordholden og klok.⁵⁰⁹ De kroppslige idealene var fremdeles til stede, men de åndelige ble mer fremtredende. Samme tendensen ser man også i sagaene om de etterfølgende kongene, og da især Håkon Håkonssons saga.⁵¹⁰

Denne oppgaven har så langt dreid seg om åndelige egenskaper som ydmykhet, nestekjærlighet og barmhjertighet. Er dette med kroppslighet da en digresjon? Nei, fokuset på hvordan synet på kroppen endret seg viser flere nyttige ting. For det første viser den kirkens gjennomslagskraft og for det andre ser vi nå at idealene ble endret. Og sist men ikke minst viser den at de åndelige egenskapene gav seg utslag på flere arenaer. Ifølge Petter Karlstad masteroppgave stod kong Sverre i en mellomposisjon mellom de tidligere kongers konkurransepregede æreskultur og den hierarkiske æren hos de følgende kongene.⁵¹¹ Det var i sannhet en brytningstid.

Laster i sagaene

Man kan anse at hevn er noe brutalt og noe som passer i mer primitive samfunn, men i realiteten var hevnen en samfunnsbærer. I et samfunn uten en overordnet statsmakt, var trusselen om hevn det som skulle sørge for at overgrep ikke fant sted. Men hevnen var ikke enerådende straff. Landskapslovene viser at man kunne dømmes til *utlæg*⁵¹² for ulike lovbrudd. Dette at man ble utstøtt fra samfunnet betød også all tap av ære, for nå hadde man ingen fellesskap til å beskytte seg og kunne drepes uten straff. Tore Iversen anser

⁵⁰⁷ Magnus Erlingssons saga, s 352. Sverres saga, s 147.

⁵⁰⁸ Bagge 1998A, s 52f. Jón Viðar Sigurðsson 2011, s 73.

⁵⁰⁹ Sverres saga, s 264.

⁵¹⁰ Håkon Håkonssons saga, s 286, 339ff.

⁵¹¹ Karlstad 2013, s 52.

⁵¹² Å bli dømt fredløs. Enten *ffjðrbaugsgard* der man kunne minske straffeomfanget med bøter og hadde et lite friområde, for eksempel gården, samt at straffen kunne være tidsbegrenset. Eller med *skòggangr* der man var helt utstøtt av samfunnet.

denne formen for avstraffelse som kimen til en offentlig strafferett.⁵¹³ Med den fremvoksende maktkonsentrasjonen peker Sverre Bagge på at man forebygget handlinger ved å straffe, i stedet for å spekulere på bakenforliggende årsak, hadde sammenheng med moralteologiens fokus på menneskets indre.⁵¹⁴

I *Soga om laksdølane* finner vi et godt eksempel på hvordan flere av det kirken må ha ansett som laster smelter sammen til en stor tragedie. Vi har møtt Gudrun før, men nå skal vi også introdusere ekteparet Tord og Aud. De hadde ikke et lykkelig ekteskap, da Tord hadde ektet Aud for hennes gods og fant henne verken flink eller vakker. Tord hadde falt for den vakre Gudrun og sammen la de planer for hvordan han skulle kunne skille seg fra Aud. Tord anklaget da Aud for å kle seg som en mann, noe som var dypt ærekrenkende, fikk sin skilsmisse og sin Gudrun. Aud derimot ønsket hevn og oppsøkte Tord en gang hun visste han sov alene. Med en kniv stakk hun ham i høyre hånd og laget sår på begge brystvortene hans. Til sist satte hun kniven i sengen før hun reiste hjem.⁵¹⁵ Det Aud gjorde her var å rette opp i den skammen Tord hadde påført henne ved å ha antydnet at hun var mannlig ved å gå i bukser. Hun gjorde ham mindre mannlig ved å sørge for at han ikke lenger kunne gjøre mannsarbeid med en skadet hånd, og markerte brystvortene hans, som et feminint symbol. At hun satte kniven i senga, men ikke drepte ham, viste at hun var herre over hans liv. Overtredelser av kjønnsrollene var svært dårlig ansett, og især var det ille om mannen skulle bli ansett som feminin.⁵¹⁶

Auds gjerninger brakte skam over Tord, men å hevne seg ved å utøve vold mot en kvinne ville medført enda større skam, dette var noe som var ble svært dårlig ansett.⁵¹⁷ Hevn som rammet små barn, kvinner og eldre var ikke akseptert.⁵¹⁸ Dette forklarer at da Osviv, Gudruns far, mente Aud måtte straffes, svarte Tord at "(...) ho hadde gjort det ho hadde å gjøre."⁵¹⁹ Nå hadde Aud gjennom sine handlinger gjenopprettet egen ære, samt at hun følte det var hennes plikt å verne sin egen ætts ære.⁵²⁰ Slik hadde hevnen skapt balanse i æressamfunnet igjen. Det som er spesielt med denne historien er at det er kvinnen selv som utfører hevnen. Kvinnens jobb var å hisse opp mannen til å hevne seg. I islendingesagaene

⁵¹³ Iversen 1997A, s 60.

⁵¹⁴ Bagge 1998A, s 165f.

⁵¹⁵ *Soga om laksdølane* 82-91.

⁵¹⁶ Bagge 1998A, s 32.; Steinsland 1997a, s 70.

⁵¹⁷ Meulengracht Sørensen 1983, s 76.

⁵¹⁸ Miller 1990, s 207.

⁵¹⁹ *Soga om laksdølane* s 91.

⁵²⁰ Steinsland 1997a, s 72.

ble dette fenomenet kalt *frýja*, og om mannen ikke responderte på denne eggingen kunne han beskyldes for å være feig og lite til mann.⁵²¹ Men at Aud ikke fikk noen av sine mannlige slektninger til å hevne seg, måtte hun selv sørge for å gjenopprette balansen. Noe som viser hvor viktig æren var.

Vi har sett at Gudrun truet sin ektemann Bolle til å drepe Kjartan, og grunnen til dette var sjalusi. I et gjestebud måtte Gudrun vike hedersplassen for Kjartans nye kone, og med det mistet Gudrun mye ære.⁵²² Bolle drepte til slutt Kjartan, og sørget samtidig for sin egen nært forestående død. På spørsmålet om det var kjærligheten eller æren som var viktigst for Gudrun, svarer Meulengracht Sørensen at Gudrun handlet i samsvar med sine normer og at hennes ære var viktigere enn hennes kjærlighet til Kjartan.⁵²³

I Soga om Laksdølane ser vi flere steder at æren er viktigere enn alt annet. Når Olav Hoskuldson takket nei til å arve sin morfar kong Myrkjartan og begrunnet det med at det "(...) var betre å få stutt ære enn lang skam",⁵²⁴ var det fordi han visste det ville frata sine onkler ære, og samtidig påføre ham selv skamfullt ettermæle. Det var en balanse i alt, og selv det å bli konge var ikke godt nok tilbud om æren stod på spill. Også for Gudrun var begjæret etter ære, makt og posisjon viktig, faktisk viktigere enn kjærligheten. Dette ser vi godt i sagaens siste del, der Gudrun hadde blitt "(...) ei god kristenkvinn",⁵²⁵ at når hun ble spurt av sin sønn hvem av sine menn hun hadde elsket høyest, svarte hun "Han var eg verst, som eg elska mest."⁵²⁶

Tord som ble hevnet av Aud satte som vi så æren over hevnen, men også kongesagaene viser dette. Kong Sverre viste storsinn da hans motstandere skulle ha kalt ham både bikkje og merr, og i stedet for å henvise til lovverket og at dette var forbudt, valgte Sverre "(...) å tilgi dem det for Guds skyld (...)".⁵²⁷ I Gudruns tilfelle var det å bli ydmyket noe hun ikke kunne leve med, noe som førte til hevn. Sverre på sin side vant over ydmykelsen av å bli baktalt ved å tilgi sine motstandere av kjærlighet. Kirkens påvirkning var i alle høyeste grad til stede.

⁵²¹ Meulengracht Sørensen 1995, s 238f.

⁵²² Soga om Laksdølane, s 124.

⁵²³ Meulengracht Sørensen 1995, s 290.

⁵²⁴ Soga om Laksdølane, s 61.

⁵²⁵ Soga om Laksdølane, s 192.

⁵²⁶ Soga om Laksdølane, s 196.

⁵²⁷ Sverres saga, s 261.

Kirkens kamp mot lastene

Den verste synden av dem alle var *superbia*, som fra latin kan oversettes til *hovmod*. Og det var nettopp dette som var ydmykhetens antitese, hovmodet. Djevelen ble kastet ut av himmelen på grunn av sitt hovmod, så det å hovmode seg var å følge djevelens vei. Ifølge historiker Anne Riisings studier av de danske prekenere, vokste hovmodet i menneskehjertene når man mente at man var i besittelse av noe man ikke hadde, at man hadde oppnådd noe på grunn av egen utmerkethet, at man mente en hadde fortjent det man hadde og til sist at man selv var besitter de største dydene. Hovmodet skilte seg også fra de andre lastene ved at det kunne finnes i dydene, at man ønsket ros, anerkjennelse og ære for sine gjerninger var en hovmodig handling, uansett hvor god gjerningen måtte ha vært.⁵²⁸

Redsel for dommedag og for vurderingen av ens gjerninger når man døde virket nedtrykkende på sinnet og skulle forhindre hovmodet,⁵²⁹ noe som kan forklare kirkens vektleggelse av det syndige. Mens det på den ene side ble spredt frykt, var det på den annen side en trøst i kjærligheten. Slik skulle kirken oppdra de troende til rett livsførsel. Prestene skulle altså ikke bare arbeide for et mer ydmykt sinnelag hos sine tilhørere, det var vel så viktig å sloss mot syndene, og især den største av dem alle, hovmodet. Går vi til sagaer som er skrevet i kristen tid, finner ikke bare fortellinger om hvordan det førkristne samfunnet var, men vi finner også gjenklang av kristen tro. Dessuten gir det et bilde av hva kirken møtte i sitt arbeid med å forandre tankesett og handlingsmønstre.

Med kristendommens inntog der ydmykhet og mildhet ble satt som idealer å strekke seg mot, ble også hevnen annerledes ved at fiendebildet endret seg. Nå ble man manet til å elske sine fiender, for den virkelige fienden var djevelen. Som det forkynnes i Gammelnorsk homiliebok:

”Når den listige fristeren frister to mennesker til uvennskap, ønsker han å drive den ene til å gjøre noe galt og den andre til å hevne uretten. Og kan han få fristet den første til å handle urett, har han vunnet. Men hvis den andre ikke lar sinnet løpe av med seg, men lønner det

⁵²⁸ Riising 1969, s 348.

⁵²⁹ Riising 1969, 375.

vonde med godt, har den gamle fiende ingen makt over ham. (...) Dersom vi er tålmodige når våre medmennesker gjør oss urett, vil vi seire over djevelen(...)”⁵³⁰

Hvorvidt budskap som dette hadde noen umiddelbar virkning på samfunnet er tvilsomt, og når vi vet at blodhevn måtte forbys med lov så sent som i siste halvdel av 1200-tallet, er det mye som forteller oss at hevningen var vanskelig å få bukt med. Hevnen var en del av det rådende æressamfunnet. Sverre Bagge hevder at med en maktkonsentrasjon som utfall av borgerkrigene, ble det færre politiske aktører med en konge øverst. Tidligere høvdinge og stormenn ble nå kongens menn, og kongen var øverste rettshåndhever med kirken som ideologisk fanebærer. Dette betød at behovet for lokale hevnoppgjør ble mindre.⁵³¹ Med fremveksten av en tro der man selv stod ansvarlig for sine handlinger, og var mer av et individ enn i den kollektive æreskulten, må grunnlaget for å fjerne tanker om hevn ha blitt lagt.

Men, til tross for at formaninger mot både hevn, legemlig begjær og ondt snakk fant sin vei til kirkerommet og til kristenrettene kan det se ut til at noen av disse egenskapene var vanskeligere å få bukt med. Det å elske sin fiende ser man ikke i sagaene. Jón Viðar Sigurðsson har i sin bok *Den vennlige vikingen* sett nærmere på ulike typer vennskap og hvordan dette forandret seg. I perioden denne oppgaven omhandler, ser Sigurðsson at med kristendommen kunne alle opprette et privat fellesskap med Gud, en tanke som lignet på forholdet folk hadde med de norrøne gudene. Men gudsvennskapet skilte seg fra de øvrige typene vennskap. Innen den politiske kulturen for eksempel, passet ikke den kristne tanken om at man skulle elske sine uvenner, og hadde derfor ingen stor påvirkningskraft på nedarvede tanker om vennskap.⁵³²

Kirkens kamp for dydene

Ved etableringen av klostre i landet fra begynnelsen av 1100-tallet må disse ha hatt effekt på samfunnet. Ikke bare var de viktige som formidlere av troen og av impulser fra resten av Europa, men de må også ha vært en viktig påminner om fromhet og dydige liv. Mitt syn er at munk og nonne må ha stått for langt fra menneskers vanlige liv til å være direkte idealer,

⁵³⁰ GnH, s 59.

⁵³¹ Bagge 1998A, s 163f.

⁵³² Jón Viðar Sigurðsson 2010, s 107, 151.

og det er derfor jeg refererer til dem som *påminnere*. *Augustins regel* var viktig for klostrene, og i korte drag gikk det ut på at alle i klosteret var like, og at alt man eide, eide man sammen. Det var kjærligheten som muliggjorde dette, i tillegg var kjærligheten så dyp at alles behov ble tatt hensyn til.⁵³³

Den første organiserte kristne fattigforsorgen var det klostrene som tok seg av. På 1100-tallet etablerte både benediktinerne, cistercienserne, augustinerne og johannitterne seg i landet.⁵³⁴ Noen av disse ordenene opprettet også hospitaler. Høivik regner det til å ha vært om lag tolv slike hospitaler i Norge mellom 1130-1350, men mener i likhet med Sverre Bagge at det i klostrene på generell basis også ble satt av ressurser til å hjelpe fattige.⁵³⁵ Dette kan stemme når vi vet at blant annet i johannitternes ordensregler var påbud om at brødrene skulle reise rundt for å samle inn almisser til fattige og syke.⁵³⁶ Historiker Arne Odd Johnsen skrev i 1948 at en kunne "(...) trygt regne med at folk i det typiske ættesamfunnet verken hadde medkjensle med eller omsorg for fattige og syke som ikke hørte til ætten."⁵³⁷ Det må ikke forstås slik at det gamle samfunnet ikke hadde omsorg for sine fattige. Som vi så under avsnittet om kristenrettene, var det i Gulatingsloven regler for hvordan samfunnet skulle ta seg av de nødstilte. Forskjellen på den kristne almissen i forhold til gamle sedvaner, var at den ble gitt av kjærlighet.

Gaver var i det norrøne samfunnet blitt brukt til å knytte og opprettholde vennskapsbånd. Denne tradisjonen fortsatte i det kristne samfunnet, men nå ble det også vektlagt at ved å gi gaver i kjærlighet til fattige og ukjente nødstilte, ikke bare de man tradisjonelt hadde knyttet til seg, vant man også vennskap med Gud og helgenene. Kirken klarte altså å videreføre mange av de norrøne tradisjonene, men nå med et annet fortegn. Kjærligheten var årsaken til alle gode gjerninger.

Barnas status endres

Historiker Ståle Dyrvik hevder at det var endringene i giftemålmønstrene i middelalderen som sørget for bedre kår for barna. Nå ble det slutt på barnedrap og "[o]fferlammet vart

⁵³³ Gunnes 1993, s 42.

⁵³⁴ Knutsen og Waksvik 2000, s 105-107.

⁵³⁵ Bagge 1979, s 234. Høivik 1997, s 18.

⁵³⁶ Svandal 2010, s 111.

⁵³⁷ Johnsen 1948, s 141.

kjæledegge”.⁵³⁸ Her forutsetter Dyrvik at barna ikke hadde det bra i det gamle norrøne samfunnet. Det er skrevet noe om foreldres forhold til sine barn i denne perioden. Helt siden Philippe Ariès i 1960 påstod i sin bok *L’Enfant et la vie familiale sous l’ancien régime* at det ikke var rom for barndom i middelalderen, har dette møtt motbør, til tross for at han selv understreket at fraværet av ”den romantiske barndommen” ikke var ensbetydende med foreldres fravær av affeksjon for sine barn.⁵³⁹ Flere forskere har tatt tak i ytringen om denne påstått manglende barndommen. Sverre Bagge sier seg til dels enig med Ariès, da han anser at for de fleste var barndommen en ”(...) mindre særegen periode enn i vår tid.”⁵⁴⁰ Dette hang blant annet sammen med at barn tidligere tok del i de voksnes liv gjennom arbeid og plikter, høy dødelighet og praksis med oppfostring hos slekt. Bagge vektlegger at disse tingene ikke stod tilbake for kjærlighet og omsorg mellom foreldre og barn, men minner også om at barn hadde lav status i denne perioden. Else Mundal oppfatter Ariès’ uttalelser som at også en forelders kjærlighet til barna er noe moderne, og har tatt til motmæle i sine studier om barneutbering og ordningen med å sette bort barn til fostring.⁵⁴¹

Problemet med denne diskusjonen ligger i at vi ser på kjærligheten med moderne blikk. La oss se på dronning Åstas, mor til Olav den hellige, ønsker for sin sønn.

”Meg har det gått slik, sønn min, at jeg er kommet til å glede meg over deg, og jeg blir mer glad, dess mer framgang du kan få. Jeg vil ikke spare på noen ting som jeg har rådighet over. Men det er ikke stor støtte i de rådene jeg kan gi deg. Likevel, om jeg skulle velge, da ville jeg heller at du skulle bli overkonge over hele Norge, om du så ikke levde lenger som konge enn Olav Tryggvason, enn at du ikke skulle bli større konge enn Sigurd Syr og dø av alderdom.”⁵⁴²

Skal man forstå hvordan foreldre elsket sine barn i tidlig middelalder, må man forstå det innenfor sammenheng. Fra et moderne ståsted er det ikke noe kjærlighet i en mor som ønsker sin sønn stor ære, om det så skal bety at han må dø ung. Dette henger sammen med at vi i dag tar våre egne følelser for å være naturlige og universelle, vi ser ikke til opphavet til

⁵³⁸ Dyrvik 1980, s 15.

⁵³⁹ Ariès 1962, s 128.

⁵⁴⁰ Bagge 1998A, s 29.

⁵⁴¹ Mundal 1988 og 2002.

⁵⁴² Olav den helliges saga (første del), s 228.

disse følelsene.⁵⁴³ Middelalderens Åsta ønsket det beste for sin sønn, den høyeste verdien i samfunnet, og det var æren. Og det å ønske det beste for sine barn, er kjærlighet.

Gudediktet Rigs-tula handler det om hvordan guden Heimdall gjør seg selv til stamfar for tre stender; trellen, bonden og jarlen. I versene om sønnen Trell lærer vi at han var svart i huden, sterk men stygg, og at han arbeider hele dagen. Sønnen Karl var rødlett, hadde våkne øyne og trivdes med arbeidet på gården med både dyr, redskaper, bygninger og kjøretøy. Siste sønnen het Jarl, han var lys i håret og med øyne skarpe som hos en ormeunge. Han vokste opp med å stelle med våpnene sine, hisse hunder, ri hester, svømme og å svinge sverdet.⁵⁴⁴ Forskjellen mellom stendene er interessant, særlig i det henseendet av hva som var forventet av barna som var født inn i de ulike klasselagene. Idealene var ulike. Der Heimdall hadde befolket verden med tre ulike stender, hadde Gud i kristendommen skapt mennesket i Guds bilde.⁵⁴⁵ Den første klare forskjellen er selvfølgelig at mens det norrøne samfunnet var lagdelt, var den kristne verdens mennesker like barn.

Beskrivelser av barnas egenskaper peker frem mot hvordan de ville bli som voksne. Dette ser vi også i Olav den helliges saga når tre år gamle Harald Hardråde lugger den voksne halvbroren kong Olav Haraldsson i skjegget, hvorpå kongen sier; "Du kommer til å bli hevnjerrig, frende."⁵⁴⁶ I Sverres saga gjengis en tale kong Magnus skal ha holdt før slaget på Fimreite, der han møtte sitt endelikt. Ifølge sagaen talte Magnus om at han som barn ikke "(...) kunne rå for ord eller ed. Jeg hadde mer lyst til å leike med andre gutter enn å sitte blant høvdinger."⁵⁴⁷ Slik skulle Sverres saga vise at Magnus aldri hadde vært etlet for kongskronen. I Egilssoga leser vi at som treåring ble Egil nektet av sine foreldre å være med i gjestebud fordi han ble så vanskelig når han drakk, men guttungen trosset forbudet og red ut alene. Da han kom frem ble han tatt godt i mot av vertsskapet.⁵⁴⁸ Som syvåring drepte Egil en større gutt, og da han kom hjem til foreldrene "(...) brydde Skallagrim seg lite om dette, men Bera sa at Egil var eit viking-emne, og det måtte bli til det, sa ho, at han fekk seg eit hærskip, så snart han var gammal nok."⁵⁴⁹ Dette er typisk for sagaenes skildringer av barn.

⁵⁴³ Lewis 1936, s 3.

⁵⁴⁴ Rigs-tula, s 64-72.

⁵⁴⁵ GnH, s 113.

⁵⁴⁶ Olav den helliges saga (første del), s 265.

⁵⁴⁷ Sverres saga, s 136.

⁵⁴⁸ Egilssoga, s 66f.

⁵⁴⁹ Egilssoga, s 80f.

I *Soga om erkebiskop Nikolas*, som ble nedskrevet av munken Berg Sokkesson i første halvdel av 1300-tallet, møter vi i første kapittel Nikolas som barn. I likhet med Egil var også denne gutten tuftet for stor ære, om enn av ny form.

”Som den unge Nikolas var lagd i vogga og sveipt i reivar, tok han til på ein ny måte med faste og fråhald. Han heldt rekning med korleis dagane gjekk, så det aldri glapp for han å halde reglane, men han drakk morsbrystet berre ein gong om dagen kvar onsdag og fredag. Han var òg varsam med ikkje å ta bryst av noka anna kvinne og ikkje ta meir føde enn no er sagt i den tida vi nemnde.”⁵⁵⁰

Nikolas’ foreldre var så stolte av sønnen sin, og takknemlige ovenfor Gud, at de valgte å avstå fra ”(...) lekamens lyster og batt seg med den høgaste stunding og trå under reinliva menns lover. Denne dygda heldt dei frå den blømande yngd og heilt til den livsenden Gud unnte dei i denne heimen”⁵⁵¹ Her ser vi at både fasten, måtehold og tøyling av begjær var dyder som ble fremhevet.

Idealene endret seg, også for barnet. En kriger og en biskop synes kanskje som en vanskelig sammenligning, men det viser *idealet*. Når foreldrene med de ulike idealene ønsket ulike ting for sine barn, må også kjærligheten ha endret seg. Rigs-tula og historiene fra sagaene om Olav den hellige og Egil Skallagrimsson viser at man fra fødselen av var født med ulike forventninger. Med kristendommen endret dette seg ved at alle var Guds barn og hadde like mye verdi. Gjennom dåpen ble alle barn, både av treller og høvdinger, alle var Guds barn og idealene hadde endret seg.

Men hva ville dronningen Åsta ha ønsket for Olav om han var født senere? I en tid der kirken hadde formet samfunnet med sitt budskap om kjærlighet? I sagaen om Håkon Håkonsson ser vi at det ydmyke kongsidealet hadde festet seg. Kongen var bare ni år og hans rådgivere ønsket at han skulle ta opp kampen mot kong Inge for å bli enekonge, men den lille kongssønnen svarte at; ”Jeg vil heller vente til Gud gir meg så mye av farsarven min som han har nåde til, når det enn måtte skje.”⁵⁵²

Vi har sett at med barmhjertigheten og nestekjærligheten ble blant annet barneutbæringen og trellholdet forsøkt bukt med, noe som også må ha vært avgjørende for de svakeste barnas stilling. Else Mundal hevder at skikken med å bære ut barn holdt seg

⁵⁵⁰ Soga om erkebiskop Nikolas, s 184.

⁵⁵¹ Soga om erkebiskop Nikolas, s 184.

⁵⁵² Håkon Håkonssons saga, s 35.

gjennom hele middelalderen,⁵⁵³ men stadige endringer i lovverkene og straffereaksjonene viser at kirkens arbeid med å motarbeide dette fenomenet også holdt frem.

I *Soga om Gunnlaug Ormstunge* får vi møte fenomenet barneutbæring. Torstein skal reise til tinget, og før han drar snakker han til sin gravide kone Jofrid. Han ber henne fostre opp barnet om det blir en sønn, men om det blir en datter skal hun sette det ut. Jofrid syntes mannen var urimelig siden han var en rik mann, men mens mannen var borte fødte hun en datter. Hun ba da en av tjenerne ta pikebarnet med til sin manns søster Torgerd,⁵⁵⁴ slik at hun kunne fostre opp datteren i hemmelighet. Til mannen sa hun at barnet var båret ut.⁵⁵⁵ Jofrid forsvarte handlingen sin ved å si at "(...) med slik kjærleik ser eg på dette barnet at eg slett ikkje nemner sjå at det blir utbore."⁵⁵⁶ Et annet eksempel finner vi i *Tåtten om Torstein Oksefot*.⁵⁵⁷ Her møter vi Oddny som er blitt svanger med Ivar Ljome. Da Oddnys bror konfronterer ham med dette og ber han gifte seg med søsteren slik at de ikke blir gjort skam på. Ivar vedkjenner seg ikke barnet og hevder det er en trell som har gjort Oddny gravid. Senere føder Oddny en gutt, og broren kommanderte en trell til å ta barnet ut og drepe det. Trellen var motvillig, men svøpet barnet, la en fleskebit i munnen hans og la ham under en trerot. Skjebnen ville det slik at en bonde fant barnet, tok det med hjem og oppdro ham som sin egen.⁵⁵⁸ I *Vatnsdøla saga* møter vi et barn som er båret ut, men blir reddet, og også her ser vi at dette er noe som ses ned på. Han som ønsker å redde barnet sier til faren at han vil be til Gud og "(...) for hans skyld hjelpe dette barnet og fostre det opp, slik at han som har skapt oss, siden kan vende det til seg; for slik tror jeg det vil gå med gutten."⁵⁵⁹

Sagaene forteller historier der barneutbæring forekom, men legger også vekt på sin egen tids mentalitet ved å kritisere skikken. I alle disse eksemplene blir skikken fordømt av sagaskriveren. Med tanke på hva vi har sett i lovverket ser vi at kristendommen tillempet seg de norrøne skikkene, men samtidig strammet inn på omfanget, noe som må ha skapt et mer humant, mykt og kjærlig samfunn.

⁵⁵³ Mundal 1987, s 6.

⁵⁵⁴ Torstein og Torgerd var for øvrig begge barn av Egil Skallagrimsson.

⁵⁵⁵ *Soga om Gunnlaug Ormstunge*, s 5f.

⁵⁵⁶ *Soga om Gunnlaug Ormstunge*, s 6.

⁵⁵⁷ *Tått betyr kort*, og det er altså en kort liten saga.

⁵⁵⁸ *Tåtten om Torstein Oksefot*, s 64ff.

⁵⁵⁹ *Vatnsdøla saga*, s 315.

Jeg spurte i avsnittet *Kongen som ideal*, om kampen om makten var større enn nestekjærligheten? Jeg mener å hevde at i Sverres tid var kampen om æren fremdeles så viktig at budskapet om å elske sin neste ikke fikk innpass, selv ikke hos den ellers så fromme kongen. Kjærligheten til sine fiender kunne han som sagt kun vise når de ikke lenger utgjorde en trussel mot hans posisjon. Til forsvar for kong Sverre må jeg sitere Bagge på at "[i]ntet folk har noensinne levd etter Bergprekenens bud om å vende det annet kinn til."⁵⁶⁰ For det er lett å utelukkende se på nestekjærligheten som at man skal elske sine uvenner. Men som kapittel 2 viste, så dreide nestekjærligheten seg også om å tøyte hevnlysten, begjæret og egenkjærligheten. Det klarte kong Sverre.

Vi så også gjennom islendingesagaene at det i første omgang var barmhjertigheten som vant frem. Her var ikke ydmykheten fremtredende, til det var kampen om æren for stor. Men med kristendommen fikk æren nytt innhold. Det å bøye seg for den mektige Gud, og hans representanter på jorden, var ærefullt. Sverre mestret dette og viste seg som en sann *rex humilis*. Dette så vi også i Håkon Håkonssons tankemønster om sitt fremtidige kongerike.

Ydmykheten var altså en dyd som kanskje i første omgang befestet seg hos kongen fordi han i kraft av kirkens voksende makt og deres samarbeid, fikk en beskyttet posisjon. Hans posisjon var ikke truet, og han trengte ikke lenger konkurrere om makten. At kongens nestekjærlighet helst viste seg gjennom barmhjertighetsgjerninger, viser derimot at det å elske sin fiende var noe selv en eneveldig konge ikke kunne makte. Europeiske tanker om kjærligheten blandet seg, ifølge Jón Viðar Sigurðsson, med de norrøne ideene.⁵⁶¹ Og her nærmer vi oss kjernen i denne oppgaven, ved å se på hva slags tankestoff som ble formidlet i landet, samtidig som vi har sett på kongene og sagaene, har vi etter hvert fått et bilde av endringer av kjærlighetsidealene.

⁵⁶⁰ Bagge 1998A, s 119.

⁵⁶¹ Jón Viðar Sigurðsson 1993, s 147.

Kapittel 5 – Spor av kjærlighet

”Langt mot nord ligger det land i vår bebodde verden som heter Norge. Der levde svære villfarelser og allslags used inntil kort tid tilbake.(...) Men den hellige Gud og lovpriste Herre som bygger den hellige by og befester den med syndige og skrøpelige mennesker, han tinte den dype telen i deres bryst med Den helligstes storhet og tente varme i de harde menns sinn med den hellige tros varmende kjærlighet.”⁵⁶²

- Hellig Olavs liv og jærtegn.

Vi har sett at den kristne ydmykheten ikke var forenlig med den norrøne æreskodeksen. Æren var altomfattende og høy ære betød suksess, innflytelse, makt og rikdom. Men med kristendommen endret æresbegrepet seg, og det lå nå ære i å ydmyke seg for en større Gud. Samtidig endret også samfunnsstrukturen seg, og for kongen, som fungerte som Guds representant til å passe landet, en *rex humilis*, var det taktisk viktig å vise seg som et godt eksempel i ydmykhet. Sverre la stor vekt på å vise seg ydmyk. Det kan være mer vanskelig å si om ydmykhetsidealet festet seg lenger ned i samfunnet, men om vi regner kongemakten, og helgenene, som forbilder, må vi regne med at også folket tok til seg ydmykheten som kjærlighetsideal. Især ved at det vises til Jesus, kong Olav, og Maria, og deres gjerninger, får man et innblikk i hvilke idealer man skulle strekke seg mot. Særlig helgenene Olav og Maria fikk stor oppslutning blant folket, men også prestene må ha blitt forbilder i samfunnet med sin økede status.

Det norrøne folket hadde også omsorg for *sine*, men premissene var annerledes enn i kristendommen. Der man tidligere hadde hatt ætt og frender man sørget for, var det nå slik at man også skulle vise godhet ovenfor sine fiender. Leser man sagaene så er det tydelig at det norrøne folket elsket sine nære og kjære, men å lete etter nestekjærlighet i denne tiden er vanskelig. Ikke fordi den ikke fantes, men fordi det er en *kristen* form for kjærlighet. Og denne kristne formen for å verne om selv sine uvenner, kan se ut til ikke å ha fått så stort nedslagsfelt. De andre nestekjærlige egenskapene som å ta avstand fra hevnlysten, begjæret og ondt snakk, vant derimot frem.

⁵⁶² GnH, s 141.

Barmhjertigheten gav seg utslag i at det å hjelpe de fattige må ha fått nytt innhold. Tidligere var dette en samfunnsplikt som var nedskrevet i landskapslovene. Nå fikk det også en plass i kristenretten og det ble vektlagt at det å hjelpe noen i nød, var å vise kjærlighet til Gud. Vi har også sett at de minste i samfunnet, barna, fikk opphøyet status og større verdi ved at dåpen ble vektlagt og barneutbæringen ble forsøkt fjernet.

En oppmykning av samfunnet

I prosessen med å tilegne seg dyder lå også en individualisering som smått vokste frem på 1100-tallet. At kirken gav den enkelte ansvar for sine handlinger, og at dette skulle avgjøre ens endelikt, må også ha endret tanker om kjærligheten.⁵⁶³

Ifølge C. Stephen Jaeger brakte middelalderens kristne tro med seg at kjærligheten måtte komme fra dydene, samtidig som dydene var dens utspring.⁵⁶⁴ Jaegers standpunkt var at det foregikk en siviliseringsprosess hos aristokratiet, og at dette virket som modell for resten av samfunnet. Kong Sverre er et meget passende eksempel på denne påstanden, som vi i aller høyeste grad har sett tok til seg de kristne kjærlighetsdydene.

Vi har som sagt sett at blant annet kong Sverre tok til seg kirkens nye tanker om kjærligheten, samtidig som han var en konge med mange av de gamle norrøne verdiene. For når Eliade snakker om at det "(...) profane menneske bevarer, om det vil eller ikke, spor av det religiøse menneskets adferd, men det er bare det at disse spor er avkledd sin religiøse betydning,"⁵⁶⁵ kan vi også snu det rundt. I trosskiftet tok man til seg religionen, og trodde på det, men den gamle religionens *praksis* kunne fortsatt være en del av livet. Så når vi stilte, og avfeide, spørsmålet om kong Sverre var en sann kristen, i kapittelet om *Kongen som ideal*, kan vi kanskje si at han faktisk var det.

Bjørn Bandlien mener at middelalderens romantisk kjærlighetshistorier utviklet seg i takt med menneskenes tanker om blant annet ekteskap, synd og ære. Han fremholder at fordi samfunnet endret seg, endret også menneskenes tolkning og erfaring av kjærlighet seg.⁵⁶⁶ Når C. S. Lewis, i likhet med Bandlien, snakker om endringer i den romantiske

⁵⁶³ Bandlien 2001, s 17.

⁵⁶⁴ Jaeger 1999, s 7, 61.

⁵⁶⁵ Eliade 1969, s 90.

⁵⁶⁶ Bandlien 2001, s 261.

kjærligheten, og da især den høviske kjærligheten, ser han også denne endringen i mentalitet. "Real changes in human sentiment are very rare – there are perhaps three or four on record – but I believe that they occur, and that this is one of them."⁵⁶⁷ Disse tankene kan også overføres til dette prosjektet.

Jeg har operert innenfor et forholdsvis lite tidsrom, og det kan argumenteres med at slike endringer må ha tatt mer tid. Mot dette støtter jeg meg til Barbara Rosenweins bok *Emotional communities in the early middle ages*, der hun hevder store endringer i menneskers følelsesliv kan skje over kortere tidsspenn. Å omtale middelalderen som én emosjonell epoke vil være helt feil.⁵⁶⁸

Sluttanker

Det nærmer seg slutten på oppgaven, og det er på tide å svare på spørsmålene som ble stilt i innledningen, i forbindelse med Nedkvitnes utsagn om at kirken ønsket et pasifisert samfunn, der sosiale konflikter skulle overlates til den fremvoksende staten. Jeg er ikke direkte uenig med Nedkvitne, for jeg antar at et mer underdanig samfunn var noe kirkemakten anså som et gode. Men jeg har i denne oppgaven ønsket å få svar på om også kirkens arbeid førte til at også kjærligheten ble endret. Og var eventuelt denne endringene noe som lot seg vise? Dette har vært et problematisk felt på grunn av kildesituasjonen, men vi har sett at kirken satte et voldsomt trykk på befolkningen gjennom sine kanaler. Både homilieboken, prestene, helgenene, og lovverket var elementer som skapte endringer i samfunnet. Vi har ingen håndfaste bevis på at endringene fant sted i de enkeltes sinn, men vi har mange elementer som peker mot en større endring av hvordan samfunnet formet seg og at kirkens ord om kjærlighet vant frem.

Jeg vil avslutte med at det ble et *mykere* samfunn, ikke et *pasifisert* samfunn. For æren var fremdeles en viktig del av mentaliteten, om enn i en annen form. Den kristne kjærligheten endret folks liv, og særlig når vi har sett at synet på barna og deres verdi ble opphøyet, må dette være betegnende for resten av samfunnet. Jeg har konkludert med at Norge et mykere samfunn i andre halvdel av 1100-tallet. Like viktig er det at den kristne kjærligheten ble en viktig samfunnsbærer.

⁵⁶⁷ Lewis 1936, s 11.

⁵⁶⁸ Rosenwein 2006, s 2.

Kilder

Kilder

- Den ældre Eidsivathings-Christenret, i Norge gamle love indtil 1387. Ved R. Keyser og P.A. Munch. Christiania: Chr. Gröndahl. 1846.
- Diplomatarium Norvegicum VI, ved Carl R. Unger og H.J. Huitfeldt. Christiania: P.T. Mallings forlagshandel. 1865.
- Gregor. *Homilia XVI*. Patrologiae cursus completus. Series latina. Volume 76. Jacques-Paul Migne (red.) apud Garnier fratres, 1857.
- Manuale Norvegicum (Presta handbok) ex tribus codicibus saec XII-XIV. Helge Fæhn (red.) Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Den rettshistoriske kommisjon.

Oversatte kilder

- Augustin, Aurelius. *Det hvilende hjerte*. Utvalgte tekster satt sammen av Dame Maura See ISB. Oversatt av Olav Egil Aune. Oslo: St. Olav Forlag. 1991.
- *Bekjennelser bok I-X*, av Augustin, oversatt av Oddmund Hjelde, Oslo: Aschehoug & Co. 1992.
- *Bibelen*. (2011). Bibelselskapets oversettelse. Oslo: Bibelselskapet.
- *Egilssoga*, oversatt av Leiv Heggstad, Oslo, Det norske samlaget, 2001.
- *Frostatingslova*, oversatt av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes, Oslo: Det norske samlaget. 1994.
- *Gammelnorsk homiliebok*, oversatt av Astrid Salvesen, Universitetsforlaget 1971.
- *Gulatingsslovi*, oversatt av Knut Robberstad, Oslo: Det norske samlaget, 1952.
- *Harald Hardrådes saga*, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 2*. 151-220. Oslo: Gyldendal forlag, 1979.
- *Haraldsønnenes saga*, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 2*. 283-310. Oslo: Gyldendal forlag, 1979.

- *Historien om de gamle norske kongene*, av Theodricus Munk, i *Norges historie/ Historien om de gamle norske kongene/ Danenes ferd til Jerusalem*. Oversatt av Astrid Salvesen. 47-96. Oslo: H. Aschehoug. 1990.
- *Håkon Håkonssons saga*, oversatt av Finn Hødnebo, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 4*. 21-349. Oslo: Gyldendal forlag, 1979.
- *Håvamål*, oversatt av Ludvig Holm-Olsen, i Edda-dikt. Oslo: Cappelens forlag. 1975.
- *Kong Magnus Erlingssons kroningsed*, Norske middelalderdokumenter i utvalg ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal & Knut Helle. 30-34. Bergen: Universitetsforlaget.
- *Kong Olaf Tryggvesöns saga*, av Odd Snorresøn. P.A.Munch (red.) Christiania 1853.
- *Kongespeilet*, oversatt av Anton Wilhelm Brøgger, Oslo: De norske bokklubbene. 2000.
- *Magnus Erlingssons saga*, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 2*. 329-356. Oslo: Gyldendal forlag, 1979.
- *Magnussønnenes saga*, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 2*. 241-263. Oslo: Gyldendal forlag, 1979.
- *Norges kongesagaer bind 2*. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) Oslo: Gyldendal forlag, 1979.
- *Olav den helliges saga (annen del)*, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 2*. s 9-122. Oslo: Gyldendal forlag. 1979.
- *Olav den helliges saga (første del)*, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 1*. s 207-344. Oslo: Gyldendal forlag. 1979.
- *Privilegiebrev fra kong Magnus Erlingsson for den norske kirke*. Norske middelalderdokumenter i utvalg ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal & Knut Helle. 48-54. Bergen: Universitetsforlaget.
- *Regesta Norvegica I 822-1263*, ved Erik Gunnes. Oslo: Kjeldeskriftfondet. 1989.
- *Rigs-tula*, oversatt av Ludvig Holm-Olsen, i Norske dikt 1. 63-76. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- *Skirnesmål*, oversatt av Ludvig Holm-Olsen, i Norske dikt 1. 147-157. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- *Soga om erkebiskop Nikolas*. Oversatt av Kjell Venås, i Hallvard Magerøy, Odd Nordland og Per Tylden (red.) *Den norrøne litteraturen. Band VI. Dikt og prosa*. Oslo: Det norske samlaget, 1963.

- *Soga om Gisle Sursson*, oversatt av Jan Ragnar Hagland. Landslaget for norskundervisning og Det norske samlaget. 1990.
- *Soga om Gunnlaug Ormstunge*, oversatt av Jakob Fjalestad, Oslo: Aschehoug & Co, 2012.
- *Soga om laksdølane*, oversatt av Bjarne Fidjestøl, Oslo: Det norske samlaget. 2002.
- *Sverres saga*, oversatt av Dag Gundersen og Finn Hødnebo, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 3*. s 21-266. Oslo: Gyldendal forlag. 1979.
- *The saga of the Icelanders*, oversatt av Julia H. McGrew (til engelsk), i Erik J. Friis (red.) *Sturlunga saga*. 115-447. New York: Twayne publishers inc, The American-Scandinavian Foundation. 1970
- *Tåtten om Torstein Oksefot*, oversatt av Sveinbjørn Aursland, i Bjarne Fidjestøl (red.) *Saga-litteraturen 3*. Oslo: Det norske samlaget. 1984.
- *Vatnsdøla saga*, oversatt av Sigurd Angell Wiik, i *Norrøn Saga*, bind III. Oslo: Aschehoug, 1989.
- *Ynglingesagaen*, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip, i Hødnebo, Finn og Magerøy Hallvard (red.) *Norges kongesagaer bind 1*. Oslo: Gyldendal forlag. 1979.
- *Ældre Borgartingslov*. Oversatt av T. O. (Torleiv Olavsson) Kristiania: P. Soelbergs boktrykkeri 1914.

Oppslagsverk/ordbøker

- Caprona, Yann de 2013. Norsk etymologisk ordbok. Oslo: Kagge forlag.
- Den danske ordbog, <http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=barmhjertig>
- J. Fritzners ordbok. Enhet for digital dokumentasjon ved det Humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo. <http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi>

Litteratur

- Adamson, Melitta Weiss. 2004. *Food in medieval times*. Westport, Connecticut: Greenwood press.

- Amadou, Christine 2012. *Vestens idéhistorie. Antikken og middelalderen ca 750 f.Kr. - 1350*. Kristiansand: Cappelen Damm.
- Ariès, Philippe 1962. *Centuries of Childhood – A Social History of Family Life*. New York: Vintage Books, a division of Random House.
- Bagge, Sverre 1979. "Kirken og folket", i Semmingsen, Monsen, Tschudi-Madsen og Ustvedt (red.) *Norges kulturhistorie, bind 2, Kaupang og katedral*. s 211-248. Oslo: H. Aschehoug & co.
- Bagge, Sverre 1992A. "Mann og kvinne i Heimskringla", i Berit Jansen Sellevold, Else Mundal og Sverre Bagge (red.) *Fokus på kvinner i middelalderkilder. Rapport fra symposiet "Kilder til kvinnehistoriske studier i nordisk middelalder," Isegran, september 1990*. s 9-31. Skara: Viktoria Bokförlag.
- Bagge, Sverre 1992B. "Helgen, helt og statsbygger – Olav Tryggvason i norsk historieskrivning gjennom 700 år", i Supphellen (red.) *Kongsmenn og krossmenn: festskrift til Grethe Authén Blom*. s 21-38. Tapir akademisk forlag.
- Bagge, Sverre 1998A. *Mennesket i middelalderens Norge – tanker, tro og holdninger 1000-1300*. Oslo: Aschehoug historie.
- Bagge, Sverre 1998B. "Det politiske menneske i middelalderens og renessansens historieskriving", i Sverre Bagge (red.) *Det europeiske menneske. Individoppfatninger fra middelalderen til i dag*. Oslo: Ad notam Gyldendal. 36-77.
- Bagge, Sverre 2001. *Da boken kom til Norge*, i Trond Berg Eriksen og Øysteins Sørensen (red.), *Norsk idéhistorie*, bd. 1. Oslo: Aschehoug.
- Bagge, Sverre 2003. "Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153-1214", i Steinar Imsen (red.) *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Senter for middelalderstudier, NTNU. Skrifter nr 15. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. s 51-79. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Bandlien, Bjørn 2001. *Å finne den rette. Kjærlighet, individ og samfunn i norrøn middelalder*. Den norske historiske forening.
- Beinecke rare book & manuscript library, the. *The tree of virtues & the tree of vices*. 2006 Yale university. <http://brbl-archive.library.yale.edu/exhibitions/speculum/3v-4r-virtues-and-vices.html> (oppført 25.02.2014)
- Bekker-Nielsen, Hans 1965. "Den ældste tid" i Bekker-Nielsen, Damsgaard Olsen & Widding (red.) *Norrøn fortællerkunst – kapitler af den norsk-islandske middelalderlitteraturs historie*. København: Akademisk forlag.
- Berg, Kirsten M. 2010. "Homilieboka – for hvem og til hva?" i Odd Einar Haugen & Åslaug Ommundsen (red.) *Vår eldste bok – skrift, miljø og biletbruk i den norske homilieboka*. s 35-76. Oslo: Novus forlag.

- Birkeli, Fridtjov 1982. Hva vet vi om kristningen av Norge? Oslo: Universitetsforlaget.
- Brundage, James A. 1995. *Medieval canon law*. New York: Longman Publishing.
- Bull, Edvard 1912. *Folk og kirke i middelalderen*. Kristiania og København: Gyldendalske boghandel, Nordisk forlag.
- Bull, Edvard 1912. Folk og kirke i middelalderen. Kristiania og København: Gyldendalske bokhandel. Nordisk Forlag.
- Bø, Olav 1970. *Vår norske jul*. Oslo: Det norske samlaget.
- Dahl, Eilert 1974. "Kjærlighetstanken hos Augustin", i Frost, Tore og Wyller, Egil A. (red.) *Den platonske kjærlighetstanke gjennom tidene*. s 78-91. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Danbolt, Gunnar 1996. "Et riss av mariabildets historie" i Jacob Jervell (red.), *Jomfru Maria. Fra jødepике til himmeldronning*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Danbolt, Gunnar 1997. "Middelalderens mentalitet", i Jørgen Haavardsholm (red.) *Nytt lys på middelalderen*. s 181-208. Oslo: Syppress forlag.
- Danbolt, Gunnar 2009. *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur frå vikingtida til i dag*. Oslo: Det norske samlaget.
- Danbolt, Gunnar og Laugerud, Henning 1998. *Jesu fødsel. Bildet og beretningen*. Oslo: Andresen og Butenschøn as.
- Dybdahl, Audun 1999. *Helgener i tiden*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Dyrvik, Ståle 1980. Innledning i Aries, Philippe; *Barndommens historie*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Eckhoff, Julie Waaler 2000. *Helgener gjennom tidene*. Oslo: IKO-forlaget.
- Eliade, Mircea 1969. *Det hellige og det profane*. Oslo: Gyldendal akademisk
- Eriksen, Trond Berg 2000. *Augustin. Det urolige hjerte*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ferrer, Marlen 2005. "Æren og friheten: Forhandling om ære i spansk og norrøn middelalder". *Historisk tidsskrift* 84 (4): 573-591.
- Fredriksen, Pernille H 2004. *Helgener og kirke dedikasjoner i Norge i middelalderen*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Grevle, Sidsel 2002. "Kirkens og det verdslige samfunnets syn på fattige i norsk middelalder." *Historisk tidsskrift* 81(2): s 27-53. Universitetsforlaget.
- Gunnes, Erik 1971. Innledning og kommentarer i *Gammelnorsk homiliebok*, oversatt av Astrid Salvesen, Universitetsforlaget 1971.

- Gunnes, Erik 1993. "Augustinerne i Norge", i Jan. E. G. Eriksson og Kari Schei (red.) *Seminaret "Kloster og by" 11-13. november 1992. Omkring Olavsklosteret, premonstratenserordenen og klostervesenet i middelalderen.* s 38-43. Tønsberg: Tønsberg bibliotek og riksantikvaren, utgravningskontoret for Tønsberg.
- Gunnes, Erik 1996. *Erkebiskop Øystein. Statsmann og kirkebygger.* Oslo: Aschehoug.
- Gunnes, Erik 2000. *Religioner på marsj 500-1000*, i Knut Helle m.fl. (red.), *Aschehougs verdenshistorie*, bd 4. Oslo: Aschehoug.
- Helle, Knut 1964. *Norge blir en stat 1130-1319.* Universitetsforlaget.
- Helle, Knut 2000. *Aschehougs verdenshistorie – Nomadefolk og sivilisasjoner 1000-1300*, *Aschehougs verdenshistorie, bind 5.* Oslo: H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).
- Helle, Knut 2006. "Fra opphavet til omkring 1500" i Helle, Knut; Eliassen, Finn-Einar; Myhre, Jan Eivind & Stugu, Ola Svein. *Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år.* s 23-142. Oslo: Pax forlag.
- Hensch, Bridget Ann 1976. *Fast and feast. Food in medieval society.* University Park & London: The Pennsylvania State University Press.
- Hjelde, Oddmund 1990. *Norsk preken i det 12. århundre – studier i gammel norsk homiliebok.* Upublisert avhandling. Universitetet i Oslo.
- Hjelde, Oddmund 1995. *Kirkens budskap i sagatiden.* Oslo: Solum forlag.
- Holmsen, Andreas 1961. *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660.* Oslo-Bergen: Universitetsforlaget.
- Holtsmark, Anne 1990. *Norrøn mytologi. Tru og mytar i vikingtida.* Oslo: Det norske samlaget.
- Horgen, Randi 1997. "Mariakirken og kongsgården i Oslo" i Jørgen Haavardsholm (red.) *Nytt lys på middelalderen.* s 139-150. Oslo: Syppress forlag.
- Hovstad, Johan 1948. *Heim, hov og kyrkje. Studiar i norrøn etikk.* Oslo: Det norske samlaget.
- Hødnebo, Finn 1979. Forord i *Norges kongesagaer bind 1*, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Oslo: Gyldendal forlag. 1979.
- Høivik, Gerd Kristin 1997. *Almisser – ein studie av ulike motiv for å overføre ressursar til fattige.* Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Imsen, Steinar 2009. "Den gammelnorske drapsprosessen." *Historisk tidsskrift* 88(2): 185-229.
- Indrebø, Gustav 1966. *Gamal norsk homiliebok.* Oslo: Universitetsforlaget.

- Iversen, Tore 1997A. *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Bergen: Historisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Iversen, Tore 1997B. "Landskapslovene og kanonisk rett", i Audun Dybdahl og Jørn Sandnes (red.) *Nordiske middelalderlover. Tekst og kontekst. Rapport fra seminar ved Senter for middelalderstudier 29.-30. nov. 1996*. s 69-86. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Jaeger, Stephen C. 1999. *Ennobling love – in search of a lost sensibility*. Philadelphia: University of Pennsylvania press.
- Johnsen, Arne Odd 1948. *Fra ættesamfunn til statssamfunn*. Oslo: H. Aschehoug & co.
- Jón Viðar Sigurðsson 1993. *Goder og maktforhold på Island i Fristatstiden*. Avhandling for dr.art-graden, Universitetet i Bergen.
- Jón Viðar Sigurðsson 1999. *Norsk historie 800-1300*. Oslo: Det norske samlaget.
- Jón Viðar Sigurðsson 2003. *Kristninga i Norden 750-1200*. Oslo: Det norske samlaget.
- Jón Viðar Sigurðsson 2008. *Det norrøne samfunnet*. Oslo: Pax Forlag.
- Jón Viðar Sigurðsson 2010. *Den vennlige vikingen*. Oslo: Pax forlag.
- Jón Viðar Sigurðsson 2011. *Kings, Earls and Chieftains. Rulers in Norway, Orkney and Iceland c. 900-1300*, i Steinsland, Jón Viðar Sigurðsson, Rekdal og Beuermann (red.) *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages*. s 69-108. Leiden/Boston: Brill.
- Karlstad, Petter 2013. *Hadde kong Håkon Håkonsson æresmonopol?* Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Knapskog, Martha 1999. *Tidlig norsk helgentro*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- Knutsen, Annelise & Waksvik, Guro 2000. *Klosterliv*. Genesis forlag.
- Kolsrud, Oluf 1958. *Noregs kyrkjesoga I. Millomalderen*. Oslo: Aschehoug & co (W. Nygaard).
- Krag, Claus 1995. *Vikingtid og rikssamling*, i Knut Helle m.fl. (red), *Aschehougs norgeshistorie*, bd 2. Oslo: Aschehoug.
- Krag, Claus 2000. *Norges historie fram til 1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ladner, Gerhart B. 1979. "Medieval and modern understand of symbolism: A comparison". *Speculum* 54 (2): 223-256.
- Lerdal, Siri Ovidia Reier 2012. *Den islandske presten. Presteembetets utvikling og prestenes innflytelse på Island i perioden ca. 1100-1260*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.

- Lewis, C. S. 1936. *The allegory of love*. London: Oxford University Press.
- Luthen, Eivind 1999. *Tusenårsengelen Mikael*. Oslo: Genesis forlag.
- Meulengracht Sørensen, Preben 1995. *Fortelling og ære – studier i islendingesagaerne*. Universitetsforlaget.
- Miller, William Ian 1990. *Bloodtaking and peacemaking. Feud, law, and society in saga Iceland*. Chicago: The university of Chicago press.
- Moseng, Opsahl, Pettersen & Sandmo 2007, *Norsk historie I, 750-1537*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Mundal, Else 1987. "Barneutbering". *Norskraft* 56. (Arbeidsskrift for nordisk språk og litteratur.) 2-78. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Mundal, Else 1988. "Forholdet mellom born og foreldre i det norrøne kjeldematerialet". *Collegium Medievale* 1988 (1): 9-26.
- Mundal, Else 1994. "The position of women in Old Norse society and the basis for their power". *NORA. Nordic Journal of Feminist and Gender Research*. 2.(1) s. 3-11.
- Mundal, Else 1995. "Helgenkult og norske helgenar". *Collegium medievale*. Vol 8 (2). 105-129.
- Mundal, Else 2002. "Borna til vikingane – forsømde eller elska?", i *P2-akademiet*. 141-155. Oslo: NRK fakta.
- Møretrø, Hanna 2010. *Den tidlige helgenkulten i Norge som elitens maktlegitimeringsmiddel*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Nedkvitne, Arnved 2009. *Lay belief in norse society 1000-1350*. København: Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen.
- Nedkvitne, Arnved 2011. *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år*. Oslo: Scandinavian Academic Press
- Ong, Walter J. 2002. *Orality and literacy – the technologizing of the word*. New York: Routledge.
- Orning, Hans Jacob 2012. "En ideologisk revolusjon. Introduksjon av en ny type underordning basert på lydighet og tjeneste i Norge på 1100- og 1200-tallet" i Døssland, Kjelland, Krøvel og Sinderud (red.) *Frå Volda til verda – fjerne og nære kultur møte. Historiestudiet i Volda 40 år*. s 97-117. Akademika forlag.
- Paasche, Fredrik 1958. *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norden. Olaus Petri-forelesninger ved Uppsala universitet våren 1941*. Oslo: H. Aschehoug & co.

- Riising, Anne 1969. *Danmarks middelalderlige prædiken*. København: Institut for dansk kirkehistorie. G.E.C. Gads forlag.
- Riisøy, Anne Irene 2005. "Kristenrettene og sosialhistorien", i Steinar Imsen (red.) *Den kirkehistoriske utfordring*. s 59-74. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Rindal, Magnus 2004. "Dei eldste norske kristenrettane", i Jón Viðar Sigurðsson, Marit Myking og Magnus Rindal (red.) *Religionsskiftet i Norden. Brytinger mellom nordisk og europeisk kultur 800-1200 e.Kr.* s 103-137. Oslo: Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder.
- Robberstad, Knut 1976. *Retts saga I*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rosenwein, Barbara H. 2006. *Emotional communities in the early middle ages*. New York: Cornell University Press.
- Røskaft, Merete 2008. "Barn og barndom i middelalderen". *Barn – Norsk senter for barneforskning* 2: 63-78.
- Sandberg, Torill Marlene 2001. *Kjønnsperspektiv på æresdiskursen i norrøn middelalder*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Schumacher, Jan 1987. *Kirken i middelaldersamfunnet*. Tano forlag.
- Seland, Torrey 1994. "Skrifttolkning i Det nye testamente og oldkirken", i Jan-Olav Henriksen (red.) *Tegn, tekst og tolk: teologisk hermeneutikk i fortid og nåtid*. s 18-50. Universitetsforlaget.
- Skórzewska, Joanna A. 2011. *Family matters? The cultus of the Scandinavian Royal Martyrs*, i Steinsland, Jón Viðar Sigurðsson, Rekdal og Beuermann (red.) *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages*. s 329-365. Leiden/Boston: Brill.
- Skre, Dagfinn 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide, Akademisk forlag.
- Skre, Dagfinn 1995. "Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge", i Hans-Emil Lidén (red.) *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. s 170-233. Oslo: Universitetsforlaget.
- Steinsland, Gro & Sørensen, Preben Meulengracht 1994. *Menneske og makter i vikingenes verden*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Steinsland, Gro 1995. "Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen?", i Hans-Emil Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. s 9-27. Oslo: Universitetsforlaget.
- Steinsland, Gro 1997A. *Eros og død i norrøne myter*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Steinsland, Gro 1997B. *Hulehelligdommen på Selja. På leting etter førkristne spor – en vandring i myter, makter og tegn*, i Magnus Rindal (red.) *Selja – heilag stad i 1000 år*. s 11-33. Oslo: Universitetsforlaget.
- Steinsland, Gro 2000. *Den hellige kongen*. Oslo: Pax forlag.
- Steinsland, Gro 2012. *Mytene som skapte Norge*. Oslo: Pax forlag.
- Stokkeland, Ranveig 2010. "Skrivarproblemet i homilieboka." i Odd Einar Haugen & Åslaug Ommundsen (red.) *Vår eldste bok – skrift, miljø og biletbuk i den norske homilieboka*. s 115-129. Oslo: Novus forlag.
- Suul, Torgeir Flekk 1991. *Nidarosdomen i farger*. Trondheim: Nidaros domkirkes restaureringsarbeider.
- Svandal, Trond 2010. *Hellige krigere – Johannitterne på Værne kloster*. Rakkestad: Valdisholm Forlag.
- Tobiassen, Torfinn 1969. "Tronfølgelov og privilegiebrev", i Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.) *Norske historikere i utvalg II. Samfunnsmaktene brytes*. s 216-292. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tryti, Anna Elisa 1990. "Religiøs mentalitet i middelalderen", i Ingvild Øye (red.) *Middelalderens mentalitet. Onsdagskvelder i Bryggens museum V*. s 7-40. Bergen: Bryggens museum.
- Wirgenes, Paul Erik; Fauske, Arne; Sand, Arne & Værnes, Kristine 1998. *Fra søndag til søndag*. Verbum.
- Aavitsland, Kristin B. 2010. "Visualisert didaktikk? Det talte og det malte ord i norsk middelalder", i Odd Einar Haugen & Åslaug Ommundsen (red.) *Vår eldste bok – skrift, miljø og biletbuk i den norske homilieboka* s 217-245. Oslo: Novus forlag.

Tabell over innhold i Gammelnorsk homiliebok.

Preken:	Tema som nevnes:	Barmhj.	Ydmykhet	Nestekj.	Hovmod	Ære
1 – Jul I		X	X		X	X
2 – Moralpreken I		X			X	
3 – Jul II		X	X	X		X
4 – St. Stefanus		X	X	X		X
5 – St. Johannes og de andre evangelistene		X	X	X		X
6 – De uskyldige barn			X			X
7 – Herrens omskjærelse			X	X		X
8 – Epifani I		X	X	X	X	X
9 – Epifani II		X	X	X	X	
10 – Moralpreken II		X	X		X	
11 – Kyndelsmesse		X	X	X		X
12 – Søndag seksagesima						
13 – Moralpreken III (Klokkeprekenen)		X	X			X
14 – Askeonsdag		X		X	X	
15 – Palmesøndag		X	X	X	X	
16 – Påskedag		X		X		X
17 – Moralpreken IV		X		X	X	
18 – Kristi himmelferd		X				X
19 – Pinsedag		X		X		X
20 – Kirkevigsel I (Stavkirkeprekenen)		X	X	X		X
21 – Kirkevigsel II		X		X		
22 – Dommedag I*						
23 – Korsets gjenfinnelse		X		X		X
24 – Johannes Døperen		X	X	X		X
25 – Jomfru Maria		X	X	X	X	X
26 – Korsets opphøyelse			X		X	
27 – St. Mikael og englene		X	X	X	X	X
28 – Allehelgensdag			X			X
29 – Om tiende		X				X
30 – Dommedag II		X	X		X	

* Lakune